

Daniël Jonctys, Pasquil-Schrijver

Een overzicht van zijn werken,
geschreven in opdracht van de Staatssecretaris
van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

door

Dr. A. P. BRAAKHUIS

„– ik hebbe zoeken te schuylen onder
de achtbaerheid van andere, ia ook
zoo zeer, dat indienmen zoude weg
nemen 't geen ik uit andere vergaert
hebbe, daer licht niet anders dan wit
papier en zoude overschieten.”

Jonctys in zijn *Apologie*.

„Der chinesische Philosoph Dschuang Dsi
verfasste noch im Mannesalter ein Buch
von hunderttausend Wörtern, das zu neun
Zehnteln aus Zitaten bestand. Solche Bü-
cher können bei uns nicht mehr geschrie-
ben werden, da der Geist fehlt.”

Bertolt Brecht in *Kalendergeschichten*.

Jonctys' werken :

1638 : Verhandelingh der Toover-sieecten

1639 : Roseliins Oochies

1641 : Hedens-daegse Venus en Minerva

1642 : Apologie

z.j. : Der Mannen Opper-waerdigheid

1651 : De Pijn-bank wedersproken en bematigt

1666 : Tooneel der Jalouzijen

Minder dan Scheltema¹ en, in zijn voetspoor, Minderaa² me-
nen, heeft Jonctys in zijn eerste werk, de *Verhandelingh der*

1. J. Scheltema : *Daniel Joncktijs beschouwd als Schrijver en Dichter*, in : *Ge-
schied- en Letterkundig Mengelwerk*, derde deel I, p. 57.

2. P. Minderaa : *Opstellen en Voordrachien uit mijn Hoogleraarstijd*, Zwolle
1964, p. 158.

*Toover-sieckten*³, bijgedragen tot de bestrijding van de heksenwaan, eer integendeel. Het werk is opgedragen aan Cornelis van Beveren, burgemeester van Dordrecht, wiens verdiensten als „burgerheer” en als schrijver in meer holle dan volle taal worden geprezen. Origineel wenst Jonctys niet te zijn: hij neemt de lof over, door „dien grooten Artz en VVijsgeer *Beverwijck*” de burgemeester toegedicht in een Grieks, Latijns en Nederlands vers van gelijke inhoud, waarvan hier de landstalige versie moge volgen als bewijs hoe Van Beverwijck er twee in een weet te vangen:

Apelles wierdt, uyt veell', alleen gestelt,
 Te schildren den grooten Alexander ;
 Praxiteles had oorlof, en geen ander,
 Een marmer-beelt te snijden na dien helt.
 Soo een, na eysch, sou met een vaste pen
 De deugden van ons *Burger-heer* betrachten,
 Dat stont alleen van *Heinsio* te wachten :
 Want nevens hem ick niemantd waerdigh ken.

Had dus Van Beveren deze lof al eerder gelezen, nog minder zal hem bevallen zijn de slotzin van de opdracht: „Aenvaerd't dan heuchelick, Doorluchte Ziel, 't geen vvy onder 't voor-schrift van uvver Ed:Gestr:beroemden naem, tot voordeel van onsen evenmensche, den Neer-duyts voor setten: en ('tgeen uvve Ed:Gestr: inde dachlikse rechts-oeffeningh nu al is aengevwendt) staeck de uyt-spraeck tot *VViëri* vollen voordeel, totter tijt toe, dat uvve Ed:Gestr: (ontladen zijnde van saken van gevolgh, en dachlicksen borger-last) het ander oor synen teghen-kamper *Sennerto* sal verleent hebben.”

Dat Van Beveren zich met Jonctys' opdracht en werk ingenomen heeft gevoeld, is op zijn minst aan gerechtvaardigde twijfel onderhevig. Het was immers in die tijd, toen de Calvinisten, die aan heksen en duivel geloofden, de Remonstranten het zwijgen hadden opgelegd, niet verstandig, zich openlijk uit te spreken tegen de waan van hekserij en verbond met de duivel. Het is daarom ook moeilijk achterhaalbaar, hoe de leidende figuren over deze zaken dachten. Wel staat vast dat Johannes Wier met zijn werk tegen de heksenprocessen⁴ in de Nederlanden invloed heeft uitgeoefend. Merkbaar is deze invloed in 1594: het Hof van Holland vraagt

3. *Verhandelingh / der / Toover-sieckten. / Geschil / van de / Schöot- en Steeck-vrije. / geschil / van de / Wapen-salve. / Paracelsi / Vrye-Konst. / VVt verscheyde Latijnsche Boecken D. Sennerti / vertaelt, en by een geschikt door / D. Jonctys. / - / Tot Dordrecht, / Gedruckt by Hendrick van Esch, wonende / in 't Hoff. Anno 1638. /*

4. J. Wier: *De Praestigijs Daemonum et Incantationibus ac Veneficijs* (1563); zie over hem: J. J. Cobben: *Johannes Wier*, Assen 1960.

dan advies aan de Universiteit van Leiden, in een proces ter zake van toverij tegen een vrouw, of de zg. waterproef in processen tegen heksen licht kon verschaffen. „Drie medici, Heurnius, Bonnius en Pauw, en twee filosofen, Trutius en Molinaeus, hebben als hun gevoelen te kennen gegeven, dat de waterproef volstrekt ondeugdelijk was. Zij toonden aan, dat een mens op geheel natuurlijke gronden – n.l. tengevolge van de omvang zijner longen en het inhouden van zijn adem – op het water kan blijven drijven en dat dit derhalve niet mocht worden beschouwd als een bewijs van zijn van de duivel verkregen toverkracht. Aan de professoren was slechts de vraag voorgelegd naar de bewijskracht van de waterproef. Over het al of niet bestaan van toverij behoefden zij zich niet uit te laten. Zij hebben zich zijdelings echter wel met deze quaestie bezig gehouden en al ontkenden zij niet categorisch, dat het de mens mogelijk is een verbond met de duivel te sluiten, toch blijkt, dat zij dit niet waarschijnlijk achtten, omdat „den Duyvel over den mensch van God niet sulcken macht gegeven zij om den mensch tot eenich verbond te brengen, tenzij hij eerst met ter daad betoonde dat hij alle menschelijckheit afgelegd hadde”. Bijna alles wat op toverij lijkt is volgens deze professoren op natuurlijke wijze te verklaren. Zij wijzen er op, dat slaapwandelaars dingen kunnen doen, die zij wakende nimmer zouden kunnen verrichten, en zelfs de mogelijkheid van het voorspellen van de toekomst is naar hun oordeel aan natuurlijke oorzaken toe te schrijven. Zij zeggen: „Ja dat meer is, sommige siecken (nae de ghetuigenisse van den grootvermaerden Medicijn Aretaeus) voorsien ende voorseggen eenige toekomende dingen. Ende sommige spreekken versheyden taelen, ende dat uyt kracht van de sieckte alleen, sonder van den Duyvel beseten te zijn”.

Deze professoren hadden derhalve reeds besef van de krachten van het onderbewuste, welke bij geestesziekten tot uiting kunnen komen. Het is duidelijk: aan toverij en verbond met de duivel geloven zij niet.”⁵

De laatste zin zou Cobben⁶ „niet zonder meer willen onderschrijven: de verklaring over de waardeloosheid van de waterproef bij het heksenproces stemt te zeer overeen met die van Wier, ze zegt alleen dat er geen natuurlijke oorzaak te vinden is in het water, waardoor dit juist heksen zou afstoten, en dat, als er een buitennatuurlijke oorzaak bestaat (dus, als de heksen door de duivel worden drijvend gehouden), men de heksen hiervoor niet aansprakelijk kan stellen.”

5. J. M. van Bemmelen: *Universiteit en Strafrecht*, diesrede Leiden, Den Haag 1954, p. 5 v.

6. Cobben: *a.w.*, p. 161.

De invloed van Wier werkt door in de *Discovery of Witchcraft* (1602) van Reginald Scot; in 1609 verschijnt van dit werk de eerste Nederlandse uitgave. En eerder dan waar ook in Europa, n.l. reeds vanaf 1610, komen in Holland geen heksenprocessen meer voor. „In enkele der laatste van deze rechtsgedingen heeft de jurist-dichter Jacob Cats als advocaat met succes gepleit”, stelt Van Bemmelen hierbij vast⁷, maar de vraag is, of hij in dezen niet te veel waarde heeft gehecht aan de volgende mededeling van Scheltema⁸: „Aangaande het gene er in den jare 1610 in Holland voorviel, hoore men de getuigenis van Mr. Jacob Cats. Deze zegt deswege in zijn *tachtigjarig leven*:

Daar rees om dezen tijt verschil in onse landen,
 Of heks of tovenaer sijn weerdig om te branden :
 En dit ging wonder ver tot Goeree en Schiedam,
 En 't scheen, dat dit gespook aldaar sijn woonplaats nam,
 En dit is naderhant zoo dapper opgesteeken,
 Dat ijeder een begon van dit bedrijf te spreekken.
 Ik werd juist even toen versocht van zek're vrouw,
 Dat ik tot haar behulp te Goeree komen wou.
 Ik ging op dit versoeck mij nader overpeijzen,
 En vond ten lesten goed tot daar te willen reijzen,
 En schoon al dit gespook al naar en seldsaam scheen,
 Het was maar schrale wint en al het stuck verdween.
 Oock was er toen ter tijt een hart geding gereesen :
 Een vrouwe van Schiedam, der pijnbanck toegewesen,
 Beriep haar op het Hof, en na een hart geding
 Soo wast dat zij de bank en alle straf ontging.
 Ey ziet ! na dat het Hof dit vonnis had gegeven,
 Scheen alle tooverij als uit het lant gedreven.
 Het wijf, dat voor een tijt van ijeder werd verfoeijt,
 Bleef stil en sonder blaam, van niemant ooit gemoeijt.

Cats spreekt aangaande het pleidooi te Goeree met nederigheid van zich zelve; volgens de berichten bij anderen, verwierf hij hiermede grooten lof, en het diende hem ter bevordering.

In het Schiedammer proces heeft waarschijnlijk Mr. Jacobus Luyt, dezelfde die Vondel in de vermaarde zaak over het treurspel: Palamedes te Amsterdam verdedigde, als advocaat gediend. Luyt moet dit pleidooi kort daarna in het licht hebben gegeven. Tot nog toe is dit geschrift mij niet ter hand gekomen.

Zoo veel ik heb kunnen nagaan, zijn deze Goereesche en Schiedammer processen, in den jare 1610 gevoerd, de laatste, welke

7. Van Bemmelen : *a.w.* p. 8.

8. J. Scheltema : *De Geschiedenis der Heksenprocessen*, Haarlem 1828, p. 260 v.

wegens beschuldiging van tooverij voor eene Regtbank of een Hof hier te lande hebben plaats gevonden.”

Scheltema, die zijn Geschiedenis der Heksenprocessen blijkens ondertitel en inhoud heeft bedoeld als „Eene Bijdrage tot den Roem des Vaderlands”, schijnt niet steeds betrouwbaar in zijn oncontroleerbare loftuitingen en bronvermeldingen. Geheel helder is de toedracht ons niet; is Cats niet de hemel dankbaar dat hij, nog juist op tijd, van een lastig parket is vrij gebleven? En zou Van Beveren dan, zij het jaren later, zo ingenomen zijn geweest met Jonctys' openlijke verkondiging van zijn libertijnse opvattingen in de geest van Wier? En wat moest hij zich laten gezeggen van een jongeman, die, op twintigjarige leeftijd in 1630 te Leiden ingeschreven, in 1638 nog aan het begin stond van zijn carrière als medicus?

In zijn heksenwaan en duivelgeloof is Sennert⁹ reactionair: na Wier en Scot zet hij een stap terug, en juist hierom heeft Jonctys hem willen vertalen, ondanks de „walchlicke moeyelickheit van 't oversetten” zoals hij de „Leser” mededeelt. De *Verhandelingh der Tooversieecten* staat daardoor in merkwaardige tegenspraak tot het latere meer verlichte en humane werk *De Pijnbank wedersproken en bematigt* van 1651, en heeft historisch ongelijk gekregen: in 1691 markeert *De Betooverde Weereld* van Balthasar Bekker het definitieve einde van de heksenwaan, en voor Bekker is de nu nog door Jonctys versmade Scot de belangrijkste strijder tegen het bijgeloof. Stond Jonctys echter wel geheel achter zijn vertalingen? Wij hebben de indruk dat hij in zijn *Verhandelingh* meer een gelegenheid heeft willen aangrijpen om er in het Dordse intellectuele milieu in te komen; hij hoefde hiertoe geen origineel werk te schrijven, en Sennert bood hem de gelegenheid een andere mening te verkondigen dan de gangbare, om zo de aandacht op zich te vestigen. Zo heeft hij zich gezet aan een getrouwe en soms als lastig ondervonden vertaling van een werk dat zijn naam bekend moest maken, maar dat hij in 1651 impliciet verloochent. Hoe weinig hinder hij ondervond van ook Sennerts geringe originaliteit, hoe zeer hij integendeel het overschrijven van verhalen door de ene auteur na de andere positief weet te waarderen, lezen wij aan het eind van het woord tot de „Leser”: „- gelijk de honich-bietjes het suyverste des hemels-dauvvv van d'alderaenghe-naemste bloempjes opvatten, door hare ingebore natuyre in honich veranderen, en in eenen klomp vergaderen: van gelijcken onsen

9. Daniel Sennert, 1572-1637, in 1602 benoemd tot hoogleraar te Wittenberg, heeft een aantal compilerische werken op zijn naam staan, die als *Opera in VI tomos divisa* herhaaldelijk, het laatst in 1676, in herdruk zijn uitgegeven te Venetië, Parijs en Leiden.

Schrijver met een kiese naeukeuricheyt verscheyde boucken doorsnoffelende, pickt hy uyt, 't geen hy syn oordeel vvaerdigh schat ; beschaeft het rouvve, besnoeyt het vveelderige, verlicht het duystere, vernietight 't valsche, bevveert de vvaerheyt ; en alsoo veelderhande bloempjes uyt de lieffelijkste lust-hoven van andere versamelt, en behoorlick geschikt hebbende, vlecht hy een krans, die in navolghende eeuven syn hooft van 't rotten sal bevrijden." Zijn wij ver bezijden de waarheid, als wij ook in Jonctys een streven zien naar „onsterfelijkheid", zij het uit de derde of de vierde hand ?

In het eerste „capittel" van de *Verhandelingh* geeft Sennert, met reeksen aanhalingen van klassieke en moderne schrijvers, als zijn mening te kennen, dat van enige toverij door stem of blik geen sprake kan zijn, maar ziekten wel kunnen worden overgebracht door kwaadaardige dampen en besmettelijke uitvloeisels, of anders des duivels werk zijn – het tweede capittel noemt dan acht soorten toverij, die alle berusten op een verbond met de duivel. In de drie volgende hoofdstukken zoekt Sennert zijn houding te bepalen tussen de heksenvervolgers Sprenger, Remigius en Bodin¹⁰ en hun tegenstander Johannes Wier. Van de ziekten door „Tooverije" veroorzaakt, noemt Sennert als voorbeelden het door de mond of het onderlijf uitwerpen van hele reeksen voorwerpen, als haar, spijkers, beenderen en stukken hout ; de impotentia coeundi ; de haat verwekt tussen man en vrouw, en het lijden veroorzaakt door het doorsteken van een wassen beeld. Hecht Wier geen geloof aan wassen beelden, houdt hij alle hekserij voor ziekelijke inbeelding van vooral melancholische oude vrouwtjes, en de brakingen voor duivelse listen, Sennert tracht in dit „geschil" tot een compromis te komen. Uitgaande van de vraag „Of de Hexen en Tooveressen, sonder natuerlick Venijn, door een boven-natuerlicke kracht, en de hulpe des duyvels, met het toelaten van God, den mensch eenige sieckten aenbrengen, of den selfdigen geheel dooden konen", stelt hij eerst als waarheid vast, dat de „Tooveressen" anderen ziekte of leed kunnen berokkenen. Wanneer immers de heksen zijn verbrand of de tovermiddelen weggenomen, herkrijgt de zieke

10. Jacob Sprenger is met Heinrich Kramer (Institoris) de auteur van de beruchte *Heksenhamer*, de *Malleus Maleficarum*, van 1487, met de bul *Summis Desiderantes* van 1484 de stelselmatige uitwerking van de gruwelijke 15-eeuwse heksenwaan ;

Remigius heeft als heksenrechter in Lotharingen een 900 heksen ter dood veroordeeld, en in zijn *Daemonolatria* van 1595 de procesakten in drie boekdelen verwerkt ;

Bodin bestrijdt in zijn *De la Démonomanie des Sorciers* van 1580 de humanere opvattingen van Wier, en versterkt met zijn gezag de vervolgingswaan tot diep in de zeventiende eeuw.

zijn vroegere gezondheid. De heksen echter bezitten dit vermogen niet uit zichzelf, maar de duivel werkt voor hen, krachtens het verbond met hem gesloten. En al blijken vele ziekten, aan hekserij toegeschreven, heel natuurlijk ontstaan, dan blijft Sennert toch in de heksenwaan verstrikt: „Want doordien de duyvel uytermatenwel in de Natuyre ervaren zijnde, menighmaels voor-siet, dat den mensch door een innerlicke bedorve voorbereydigh der vochtigheden, korts daer aen in eenige sieckte vallen sal, maeckt hy syne slaven wijs, soose dit of dat doen, dat dien mensch soodanigen sieckte sal over-komen, die nu alreede uyt natuyrlicke oorsaecken voor de deur stont, en sigh korts daer aen sou geopenbaert hebben, schoon van de Tooveressen niets met allen haer verricht geweest. 't Heugt my dat ick alhier eenige Borgers gheholpen hebbe, die aen ontstekingen met sonderlinge groote pijnen sieck lagen, dewelcke de Tooveressen, in 't gevangen-huys geworpen zijnde, bekent hebben van haer ingevoert te zijn; daer ick nochtans niets onnatuyrlcx in haer bespeurt hebbe; maer dat het soodanige gheswellen zijn geweest, die uyt een innerlicke faute der vochtigheden hebben konnen voortspruyten, ende hoedanige ick van gelijcken in andere, buyten alle achterdencken van tooverije, aangemerckt en genesen hebbe.” Aan de duivel worden ook ziekten toegeschreven die, naar later standpunt, ontstaan zijn uit psychische stoornissen: „- Vallende-sieckten, Zenu-treckinghen, en Lammigheden des lichaems: Somtjits de melancholijcke vochtigheden beroerende, besmet hy de dierlijcke geesten, en veroorsaect Melancholije. By de Melancholije magh gevought werden de Dulle-liefde, en haet tegens yemant sonder oorsaeck.” En ook hier kan weer de heksenwaan insluipen: „En al-hoe-wel de duyvel soodanige werckingen uyt-voert, -- soo maeckt hy nochtans de Tooveressen wijs, -- datse door haer *Ceremonien*, en 't gebruyck van eenighe nietighe beuse-len, andere konnen verwecken om haer, of yemant anders, die 't haer sal gelieven, te beminnen.”

Hoewel dus de „Toover-sieckten” geen heksen-, maar duivelswerk zijn, gaan toch de heksen niet vrij uit: hun verbond met de duivel en hun kwade bedoelingen drijven de duivel ertoe. Wier mag dan menen „dat soodanige verbonden en verdragingen ydel, bedriehelick, sot, en van geender waerden zijn”, de duivel maakt er de „tooveressen” mee „tot mackers van de sonden, om haer hier na tot med-ghesellen te hebben van de eeuwige straffe.” Het verbond met de duivel is „uytgedruckt” of „bedeckt”. „Het uytgedruckt Verbondt is, vvaer de mensch met den duyvel, het zy in wat maniere hy verschijne, uytdruckelick een Verbont treft, waer in hy God ende alle Gods-dienst af-seyt, en sich selven verknechtet in de dienstbaerheyt des duyvels”. Onder „bedeckt Verbont” wordt

verstaan het willens en wetens gebruiken van „waen-geloovige” middelen als woorden, tekenen, ceremoniën, vervloekingen en zweringen. Eén troost hiertegen blijft de godvruchtige Christen: „Schoon de macht des duyvels groot is, soo en kan hy even-wel niemant, selfs op 't verzoek der Tooveressen, beschadigen, sonder de toelatinge Godes.”

Omdat, als geschreven staat in het zesde „capittel”, de tooversiekten ongeneeslijk zijn, is het beter de Tooverije te voorkomen, en als enig middel hiertoe geeft het zevende capittel de raad, het leven te stellen onder Gods bescherming. Niet geoorloofd is het, de Tooveressen te verzoeken door des duyvels hulp de ziekte weg te nemen, want de duivel geneest dan het lichaam om de ziel te verderven. Weliswaar acht Remigius het geoorloofd, de heksen door dreigement en geweld tot hulp ter genezing te dwingen, maar wie zo de Tooveressen dwingt, zoekt toch zijn hulp van de duivel en niet van God: het is beter te sterven dan door zonde te worden genezen. Het heeft ook geen zin de „Toover-teecken” op te sporen en te vernietigen, de duivel immers is aan deze tekenen niet gebonden, en zo hij dan toch geneest, is het om de mens nog listiger te bedriegen en aan zich te verbinden. Delrio¹¹ mag dan beweren geen afdoend antwoord te hebben gekregen op zijn mening dat, indien het wel geoorloofd is de heksen te doden, het ook vrij staat de toverteken weg te nemen, Sennerts „antwoord valt seer licht. Want hier is een seer groot onderscheyt. Dat de Tooveressen en Swert-konstenaers gedoot souden werden, is een ghebod Godes: En niet sonder reden: doordien sy Menschenmoorders zijn. Want indien 't geoorloft is de Moordenaren, die met hare handen de menschen dooden, van kant te helpen, waerom sou 't niet vry staen, de Tooveressen van gelijcken te dooden, dewelcke door de hulpe des duyvels de menschen siekten opstuyren, ja dooden haer gheheelick? Daerbeneffens doordien sy met den duyvel een verbont gemaect hebben, God en den mensche hebben afgeseyt, haer Vyanden van die selfdige verklarende, wat souder van de doot konnen vry spreken? Maer daer en is geen gebod Godes om soodanige toover-teecken wech-te-nemen. Want die teecken selfs en dooden niet, ofte porren den duyvel niet aen om den mensch te beschadigen; maer hy selver uyt sigh selven verwacht de gemoederen der menschen in soodanigen waengeloof. En daerom is 't wel geoorloft die selfdige te verstroyen, maer niet om daerdoor syne gesontheit te vervorderen. Daeromme moet hy, die van een Toovenaar is beschadigt, niet de teecken,

11. De Leuvense moraaltheoloog Martinus Delrio, bestrijder van Wier, schrijft over de toverteken in Liber VI, c. 1 en 2 van zijn *Disquisitionum Magicarum libri VI*, Leuven 1599.

maer den duyvel selfs aentasten : het welcke op gheen ander wijze en kan geschieden, dan door Godes en der goeder Engelen hulpe."

In het deel *Paracelsi Vrye-konst, onvry gemaect door D. Sennertum* – de overige onderdelen mogen onbesproken blijven – bestrijdt Sennert Paracelsus'¹² opvattingen over magie. De beoefenaars van de Vrye-konst treden, volgens Sennert, met de duivel in een „openbaer” of „bedeckt” verbond, waartoe onder meer het volgend verhaal over Cornelius Agrippa von Nettesheim¹³ als voorbeeld dient : „*Cornelius Agrippa* heeft tot Leuven gehadt een Tafel-gesel, een jongman al-te-nieus-gierigh, dewelcke na dat *Agrippa* van huys vertrocken was, gelegentheyt van syn vrouw gekregen hebbende, om in de kamer van *Agrippa* in te gaen, een besweer-boeckjen in de handt gekregen heeft, in 't welcke wanneer hy las, wierdt aen de deur geklopt, en als hy in 't lesen voort-ginck, quam de duyvel in, en vraeghde waer toe hy was geropen, en heeft hem, niet antwoordende, den adem opgestopt. *Cornelius Agrippa* t'huys gekomen zijnde, siende de duyvelen syn huys bespringen, en de voor-gevalle saeck uyt een van die verstaen hebbende, gebiedt hy hem, dat hy verrichten wilde, dat het doode lichaem met de andere *Studenten* op de merckt soude wandelen. Het welcke hy oock doet : maer wanneer den voer-man het lichaem verliet, is het op de merckt ter aerden neer gevallen. Doordien dan dien Jongelingh niet met dat insicht, als dat hy den duyvel tot hem soude roepen, in dat toover-boeckje gelesen hadde : maer dat de duyvel door 't Verbondt, het welcke hy met *Agrippa*, of yemant anders gemaect hadde, sigh heeft laten vinden : soo blijkt hier uyt, als dat yegelick een, en sulcx oock onwetende, kan verrichten, dat de duyvel, door sekere woorden, teekenen of *ceremonien*, waer van in 't verbont is overkomen, hem teghenwoordigh, behulpsaem en gediensstigh sal toonen."

In 1639 al verschijnt Jonctys' tweede werk : *Roseliins Oochies*¹⁴, in 1641 gevolgd door de *Hedens-daegse Venus en Minerva*¹⁵. Daar

12. Paracelsus (1493-1541) begon in 1526 zijn in de landstaal gegeven colleges te Bazel met een verbranding in het openbaar van de werken van Galenus (129-200) en Avicenna (986-1036), de beide grote systematici der geneeskunde en autoriteiten tot diep in de zestiende eeuw; hij wilde de medische wetenschap beoefend zien in nauwer verband met volkswijsheid, astrologie en alchemie.

13. Agrippa von Nettesheim (1486-1535) reizend geleerde en fantast, beoefenaar van velerlei wetenschappen, omstreeks 1530 te Antwerpen leermeester van Wier, met wie hij in 1532 naar Bonn verhuist.

14. *Roseliins / Oochies, / ontleedt / door / Dan : Ionctys. / – / Tot Dordrecht, / Voor Iasper Gorissz. Boeck-verkooper, vvoorvondende / by de Wijnbrugh in de vergulde Griffioen. / Anno 1639.*

15. D. IONCTYS / HEDENS - DAEGSE / VENVS / en / MINERVA ; / of / TWIST - GESPREK / tusschen die zelfde. / TOT DORDRECHT, / Gedrukt by HENDRICK VAN ESCH, woonende / in 't Hoff, tot Dordrecht. Anno 1641.

deze beide werken de hun toekomende literair-historische aandacht al hebben gekregen¹⁶, mag hier worden volstaan met het randwerk en een enkele kanttekening. Allereerst dan de inleiding tot *Roseliins Oochies*. Hetgeen Jonctys ons in de voorberichten van zijn werken meedeelt, berust op waarheid; hetgeen hij verzwijgt of achter verhalen verbergt, is soms wezenlijker. „Ick stae buyten tvvijffel,” vertelt hij aan de „Leser”, speels maar als een voorspel op het conflict met de Kerkeraad over zijn *Hedens-daegse Venus en Minerva*, „of sekere Catôos van ons' eeuuv', by devvelcke, quansuys, den naem van de Liefde selfs verdacht is, sullen op 't insicht alleen van dit opschrift alhier haer neus fronsen, en seggen, dat ick mijn tijd vvel nutter kon besteden, dan in 't verhandelen van sulcken stoffe.” Het tij was tegen hem: het verblijf van Cats te Dordrecht, van 1623 tot 1636, had de letterlievende academische bovenlaag in de stad meer gericht naar het sociaal-pedagogische dichtersideaal van de pensionaris dan naar het lyrische of satirische genre als door Jonctys beoefend in resp. *Roseliins Oochies* en *Hedens-daegse Venus en Minerva*¹⁷. Zijn voorbericht heeft een toon van verdediging bij voorbaat: „VVoud'ick mijn selven verontschuldigen, den aenvang van mijn eerste Jeugd, die een baer-moeder van dese malligheden gevveest is, sou my by Verstandige ten vollen vry pleitten. En schoon genomen datse nu eerst geboren waren, soud' het soo vreemden saeck zijn (alsoo het noodig is *edulcare vitam, curas nugis, &c.* somtijds syn beplougde dagen met vrolijke uyren te verwisselen) dat ick dese Pop voor mijn tijd-verdrijf gekosen had?” Ook verschuilt hij zich achter anderen, maar zodra we concrete namen verwachten uit een tastbaar Dords of Hollands milieu, speelt Jonctys verstoppertje in een papieren wereld: „Oock ben ick de eerste niet, die diergelijcken stoffe bevvrocht hebbe; vele zijn mijn voor gegaen, vvelckers ampt en jaren het vry noch minder paste, dan het my doet. Heliodorus, een Bisschop, heeft de liefds-pleging van Theagines en Chariclea beschreven, en vvanneer hy van sekere Catôos synes tijds daer over bestraft vvierd, heeft hy liever gehad, gelijkck Nicephorus seydt, syn Bisschopdom dan syn Boeck te verlaten.”¹⁸

16. A. P. Braakhuis: *Daniël Jonctys' Roseliins Oochies vergeleken met de Ocelli van Janus Lernutius*, N.Tg. 1952, p. 147-156; P. Minderaa: *Heden-daegse Venus en Minerva* in *a.w.* p. 146-159. Ter waardering van Jonctys' satire binnen het genre van de zestiende en zeventiende eeuwse lof- en hekeldichten, waarin ook Erasmus' geest nawerkt, raadplege men: G Degroote, *Nederlandse Moria-Waardering in De Brabantse Folklore*, Brussel 1950, p. 3 vv.

17. W. J. M. A. Asselbergs: *Cats in een Dordtse School?* in *Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste sterfdag*, Zwolle 1962, p. 95-104.

18. Heliodorus, in de 4e eeuw bisschop van Tricca in Thessalië, had, ten onrechte, een Hellenistische liefdesroman in 10 boeken op zijn naam staan, de „*Aethiopica*”;

Aan de minnedichten gaat een uitvoerig prozastuk vooraf¹⁹: het *Geschil, Wat de meeste kracht heeft, om Liefde te verwecken*, een speelse en origineler voortzetting in luchtiger genre van de *Geschillen* uit Sennert vertaald. Met een wemeling citaten uit klassieke en Renaissance-auteurs wijst Jonctys eerst geldzucht en opsmuk af als sterkste krachten om in liefde te verstrikken, komt dan tot de schoonheid, onderzoekt welk lichaamsdeel daarin de prijs verdient, en eindigt met een lofzang op de ogen.

Hoeveel auteurs ook in het voorwoord en het *Geschil* zijn aangehaald, te enen male ontbreekt de naam van Janus Lernutius, aan wie Jonctys toch de helft van zijn bundel ontleend heeft. Dit verzwijgen van de bron is wel positief te waarderen binnen de ludieke sfeer als knipoog naar de goede verstaander, de kenner van de Neolatijnse en Petrarquistische poëzie, aan wiens eruditie de dichter te weinig eer zou geven door zijn bron expliciet te vermelden: zo heeft ook Janus Secundus zijn bronnen niet genoemd.

Als voor Anthonie Donker²⁰ het werkelijk beleven van Hoofts poëzie al tot een probleem wordt door de menigvuldigheid van klassiek mythologische figuren, dan blijft er voor een als levensecht ervaren van Jonctys' satire *Hedens-daegse Venus en Minerva* geen mogelijkheid over: in een eindeloze reeks stijve alexandrijnen vertelt de dichter irreële verhalen over de „ijdelheid” der wetenschappen en in een overstelpend aantal voetnoten verwerkt hij overvloedig citaten om zijn belesenheid te bewijzen. Levensecht heeft Jonctys overigens niet willen zijn; maar ook als hij zijn vrije tijd heeft willen besteden om zich als dichter te presenteren, achten wij zijn opzet maar nauwelijks geslaagd. Heeft echter ieder document literair-historisch waarde, dan is Jonctys' hekeldicht het minste niet. „Wie den dichter wil verstaan, moet des dichters tijd ingaan”, varieert A. Donker een bekende zegswijze. Tot „des dichters tijd” behoren de *poetae minores* van zijn omgeving, en wie bijv. Cats wil leren verstaan en waarderen, leze Dordse dichters uit zijn tijd. Twee voorbeelden: Cats diende met zijn poëzie de maatschappij van zijn dagen; wie of wat diende Jonctys? Noch de „poëzie minnaars”, noch zichzelf, zoals de tragicomische twist rond de satire, waarover straks, heeft uitgewezen. En naar de

en zo is ook fictief het 14e-eeuwse verhaal van Nicephorus Callistos, dat Heliodorus, door een provinciale synode voor de keuze gesteld zijn erotische werken te verbranden of af te treden, het laatste koos.

19. Over dit *Geschil* schrijft waarderend G. A. van Es in deel V, p. 110 v. van Baur: *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*.

20. A. Donker: *P. C. Hooft en het Dichterschap*, in *P. C. Hooft Dichter, Dramaturg, Geschiedschrijver en Magistraat*, Arnhem 1947, p. 55-79.

vorm : de korte stukken die de pleidooien van Venus en Minerva inleiden en besluiten, zijn geschreven in „vers communs” : vijf-jambische versregels met een cesuur na de vierde lettergreep, waardoor twee membra ontstaan van resp. twee en drie jamben. Hoe weinig beweeglijk dit procédé door Jonctys is toegepast, moge blijken uit het slot van de satire :

O ! Goden, die de zaken hebt in handen,
 Laet eens 't gemoed ter rechter deugde branden ;
     Bevonnist eens het juyste onderscheyd,
     Dat in 't bedroch, en ware deugde leyt.
 Wilt 't deugden-loon, geleyt in uwe handen,
 Niet, door gevley, aen deugdes schijn verpanden ;
     Trekt, na verdienst, u toe-geleyde lijn ;
     Zoo mag de deugd eens recht behartigt zijn :
 Wilt, ongekrookt door grooten, vrienden, magen,
 U zucht alleen de waerdiger toe-dragen ;
     Zoo mag de lust tot Pallas zijn ontwaekt ;
     Die nu alom aen 't dooven is geraeckt.

De pleidooien zijn geschreven in alexandrijnen, ritmisch zo weinig gevarieerd, dat de befaamde dreun er ruim zo hinderlijk in door klinkt als in de verzen van hem wiens naam aan het verschijnsel gegeven is. Vermoedelijk heeft Jonctys de starre regelmaat als poëtische winst beschouwd ; ook in *Roseliins Oochies* zijn de latere gedichten, de naar Lernutius vertaalde, metrisch regelmatiger dan de oudste, de eigen verzen²¹. Klonk de later zo verfoeide „Catsiaanse” dreun de tijdgenoot niet juist welluidend in de oren ?

Een bedenkelijker fout maakt Jonctys echter als hij fictie en werkelijkheid onvoldoende onderscheiden houdt, en bijv. in een later voor hem fataal gebleken passage de Olympische godenwereld en de Christelijke Godsverering op kwetsende wijze ineen-schuift. Wij citeren hier de betreffende passage, waaraan voorafgaat Venus' verwerping van Minerva's betoog, dat wetenschaps-beoefening even noodzakelijk is als leven. Venus wenst de overbodigheid van geleerdheid en de dwaasheid van de theologie aan te tonen :

O ! Goden, leent doch 't oyr ; en zoo 'k, op vaste gronden,
 Niet aen-wijz, datze meest onnoodig is bevonden,
 Ja zelve schadelijk, zoo voor 't Gemeene-best,
 Als voor haer eygen zelfs, zoo keurt my voor de lest.

21. Men vergelijkte bijv. het eigen gedicht 1 en het naar Lernutius vertaalde gedicht 2 ; zelfs van de gedichten op een bepaalde melodie geschreven, is het metrum regelmatiger in de vertaalde dan in de eigen verzen : men vergelijkte bijv. het vertaalde gedicht 43 met het eigen gedicht 44.

- 5 Zienw' eerst op haer die na de Gods-geleerdheyd trachten,
 Wat vrucht staet onz van haer geleerdheyd doch te wachten ?
 Wat, dan een twijffel-moed, die ted're harten rijt ?
 Wat, dan een droeve scheur, die heele Landen splijt ?
 Want waer geleerdheyds gift koomt wercken in dëez zinnen,
- 10 Daer moet m' een nieuwe Sect na-volgen, of verzinnen :
 Me strijdt met vier, en zwaerd voor 't breyn-ziek onverstand :
 Me steekter, by gevolg, na 't hart van 't Vader-land.
 Want 't kittelig Gemeen, uyt een te dommen yver,
 Dult in Gods-dienstigheyd ; elk volgt zijnn heeten drijver ;
- 15 En wêert zijn Tegen-sect, met een verbittert hert :
 Waer door een stijven steun den Staet ontrocken werdt.
 Me zietz' aen weder-zy in grooter ernst vergaren ;
 Me wierookt, als om 't meest, op nieu-geboud' Autaren :
 Maer ('t nijldige bedrijf port mijn tot dit verwijt)
- 20 Niet t'onzer eer' zoo zeer, als tot elkanders spijt.
 Wy rochten 't rechte wit van hare God-geleerdheyd,
 Bleeft zy by 't richten van des boozen mensch's verkeertheyd ;
 Wêez zy alleen den weg, zoo met de daad, als 't woord,
 Die tot de zachte rust der vrome Ziellen hoort.
- 25 Maer nu, of 't weinigh waer aen deze rust te raken,
 Door-zoektmen zelfs wat wy in onzen Hemel maken :
 Het gêen, in diep geheim, by onz begraven leyt,
 Werdt van haer stout gezigt te gretig na-begreyt.
 Hy, neemt onz ampt ter hand ; maekt los, die zijn gebonden ;
- 30 Bindt, die 't zijn harte lust ; quijt doodelijke zonden ;
 Her-roept Traiani Ziell ter Hellen uyt ; en doet
 Dat yder, die 't hem lust, werdt voor een Sant begroett.
 Hy, wêet een bete broods, (o ! goddelijke zake)
 Slegs met een woord vijf, zes, tot eenen God te maken ;
- 35 En twijffelt, of het ook onz mogentheyd vermag,
 Om meer gelijke Goon te brengen aen den dag.
 Hy, wêet het jaer, en stond, als op zijnn duym te tellen,
 Wanneer het Aerden-rond zal worden tot een Helle.
 Hy, wêet uyt wien, en uyt hoe veel 't getal bestaet,
- 40 Dat zal begifticht zijn met God-gelijcken staet.
 Hy, vraegt zijn herssens af, wat dat de Goden maekten,
 Eer dat de Hemelen, en Aerd in wezen raekten ;
 Waer haer verblijf-plaets was ; waerom juist op dien stond,
 En eerder niet, van haer de Wereld is gegrondt.
- 45 Hy, vorschd dit na, waerom de droeve zonde-qualen
 Te zamen over goed', en quade Menschen dalen ;
 Waerom den vromen Rey werdt meesten tijd verdrukt ;
 Waerom 't het Boeven-rot meest al na wensch gelukt.
 Hy, is 't in onze macht het quaet allom te weren,
- 50 En 'smenschens bars gemoed ter deugden te bekeeren,
 Waerom dan over-al zoo dicht de ondeugd puylt ;
 En of ook zelfs in onz geen quaden wille schuylt.

- 'Tis duyzend-malen meer, daer dêez geleerde Bollen
 Haer breyn, tot barstens toe, mé komen op-te-vollen ;
 55 En maken 't duyz'lig hoofd zoo boven-maten mat,
 Of gy gewapent zelfs in hare harssens zat.
 Hier moet m' een heelen dag van kijven, knibb'len, twisten :
 Elk heeft het rechte padt ; niet een, van haer, oyt miste :
 En hier uyt spruyt, het gêen noch mennig hart betreurt,
 60 Als dat 't geheele Land in vreemde Secten scheurt.

Hoeveel realiteit bezitten de figuren van Venus en Minerva ? Of anders gezegd : wie wordt of worden in bovenstaand fragment aangeduid met de persoonlijke voornaamwoorden van de eerste persoon enkelvoud en meervoud ? In r. 1-4 is de „ik” duidelijk Venus, en de regels passen in het kader van het geschil tussen Venus en Minerva als mythologische figuren. Na deze „inleiding” begint Venus haar aanval op de wetenschappen, en allereerst op de godgeleerdheid. De „w” van r. 5 kan aanduiden Venus, „Jupijn” en de overige toelisterende Olympische goden ; maar vreemd wordt dan „onz” van r. 6, want wat raakt deze goden een Christelijke theologie ? De retorische vragen van r. 7 en 8 geven ditzelfde „onz” de inhoud van „ons, mensen van deze tijd”, maar dan heeft Jonctys Venus verdrongen, en zelf het woord genomen. „Mijn” van r. 19 duidt dan op Jonctys, of op een Venus die van deze auteur te weinig zelfstandigheid heeft meegekregen. In r. 20 echter kan „t'onzer eer” weer moeilijk iets anders betekenen dan de eer van God in Christelijke zin. En hoe staat het nu met „wy” van r. 21 en 26, met „onzen” en „onz” van r. 26 en 27, en met „onz” van r. 35 ? Jonctys zelf geeft ons nog antwoord op p. 24 van zijn *Apologie*, betreffende r. 52 van bovenstaand fragment : „Weet dan, óf gy 't misschien niet geweten had, dat in dit regelken,

En óf ook zelfs in Ons geen quaden wille schuilt,

het wordeken ONS niet op ONS mensen, maer op ONS Goden moet verstaen werden : dewijle het Venus, eene uit 't getal der Goden is, die hare verweer-rede voor den Raed der Goden heeft aengevangen. Zó dat, de Poëtische manier van spreken weg genomen zijnde, yder een, 't en waer hem 't Nies-kruid nutter dan het eten was, kan begrijpen, dat alhier God zelfs kan en moet gemeent werden. Den zin dan leit aldus : Dat indien het in Godes macht is, het quaed van den Vromen alom te weren, het booze te verhinderen, en zulks niet doende,

Of dan ook zelfs in hem geen quaden wille schuilt.”

Op een modern lezer maakt deze stijl van schrijven zo niet een

kwetsende, dan toch een vreemde indruk ; Jonctys valt niet vrij te pleiten van gebrek aan stijl in engere en ruimere zin, zoals ook blijkt uit de ongerechtvaardigde aanval op de theologen als zodanig, zonder onderscheid, in de r. 5 en 6 :

Zienw' eerst op haer die na de Gods-geleerdheyd trachten,
Wat vrucht staet onz van haer geleerdheyd doch te wachten ?

De Kerkeraad van Dordrecht, naar de geest van die tijd meer bekommerd om de rechtzinnigheid van de leer dan om zachtzinnigheid jegens de leden, heeft Jonctys voor zich ontboden om uitleg te verkrijgen over de passage hierboven geciteerd : „zy lieden daer uit niet anders konnende afmeten, dan dat aldaer de ware God-geleerdheid, onze Religie, ende dien volgens de eere Godes te kort geschiede. ende alhoewel zy (na haer zeggen) genoegzaam konden bespeuren, dat door 't geheele Boekje verscheide Particulieren wat scherp gehekelt wierden, zó wilden zy doch maer alleen behartigen, 't geen haer ampt mede bracht ; dat is, het weren der ergernissen inde Religie, en den voorstant van Godes eere.” Met Jonctys' excuses niet tevreden gesteld, daagde de Kerkeraad hem ten tweeden male, breidde de beschuldigingen met een aantal punten uit, en sprak, zonder de schrijver de gelegenheid te geven zich te verweren, als zijn vonnis uit : dat hij „een bitter Satyrist, en niet minder dan een Pasquill-schrijver was ; wiens Boek niet alleen, maer Persoon zelfver, zoo by de Politique, als Kerkelijke behoorde gestraft te werden. dat (hij) daerom van 't heylige Avond-mael (zich) moste onthouden, zó lange, totdat (hij) léétwezen van (z)ijne feilen, in 't schrijven van de Hedens-daegse Venus begaen, betónende, haer lieden vorders zoude komen te voldoen.” Gegriefd dat hij zich niet uit mocht spreken, en overdonderd door de nieuwe, onverwachte reeks beschuldigingen, daardoor bevreesd die niet voldoende begrepen te hebben of te kunnen onthouden, verscheen Jonctys, nu uit eigen beweging, ten derden male voor de Kerkeradsvergadering, om afschrift van zijn vonnis te verkrijgen, opdat hij zijn „misslagen, zoeder eenige waren, door dat middel kennende, die zelfde zoude mogen bekennen, en belijden.” Hij kreeg ten antwoord, „dat indien (hij) breins genoch hadde om een Boekie te schrijven, dat (hij) ook dies genoch moste hebben, om (z)ijn Vonnisse t'onthouden.” Jonctys heeft hier terecht geen vrede mee. „Ik hield vorder an”, schrijft hij in zijn Apologie, „Dat indien 't haer niet en geliefde my zulks in geschrifte te behandigen, dat het immers my noch eenmael, ten zelfden einde, zoude mogen voorgelezen werden. hetwelke zy my, na rijpper over-weging, toegestaen hebbende, ende des anderen daegs, (alzó, gelijk zy zeiden, het schrift doemaels niet by de hand

was) op een ander fatsoen herstelt, voor-lezende, hebb ik, om ons geheugen te sterken, alle hare aenwijzingen in onze Venus aengetekent. Zo dat niemant hoeft te denken, dat ik door gebrek van geheugen, veel min uit quaetwillige trouweloosheyd iets zoude mogen achter wege gelaten hebben, 't geen wat dieper mocht in 't vleesch gaen, dan alle 't gene hier achter van ons zal gemeldt werden. Indien het haer gelieft hadde, ons de Copije te behandigen, ik zoude deze in volle leden, zonder 't minste woord te veranderen, alhier geplaatst hebben."

Zo verschijnt in 1642, slordig gedrukt en zonder naam van uitgever, zijn *APOLOGIE, / of / Gedrongen Onschuld ; / roerende zyn misduide / Hedens-daegse / VENUS en MINERVA.*

Hoe weing objectief een Apologie uiteraard ook is, een zo heet van de naald uitgegeven geschrift, bestemd voor oog- en oorgetuigen, mag feitelijkheden wellicht eenzijdig, maar niet voor derden onaanvaardbaar weergeven, op straffe van zijn effect te missen. Het blijkt dan dat niet alleen de Kerkeraad, maar ook gemeenteleden in kerkelijke en burgerlijke zin zich in Jonctys' satire aangesproken voelden. Zo spreekt de Apologie „van die gene, die haer door onze Venus verongelijkt houden. Dan doch dewijle my maer alleen door andere haer misnoegen, dat zy door eenn bedekten haet zoeken te wrééken, ter ooren is gekomen, en dat ik twijffele waer op dat haer misnoegen mochte gegrondt zijn, zoo en kan ik ook mijn zelve niet van gewaende laster-spraek, noch van haer best-bewuste zonde zuiveren : maer, zijnze vuyl, ik laetze vuyl". Minder twijfel bestaat er bij de schrijver over het gevoelen van de rechtsgeleerden dan over de reacties van zijn meer directe collega's : „Waerom storen haer de Dórdrechtse Rechts-geleerde aen onze Venus niet ? om dat zy haer gemoed onbewust, ende ik haren wandel onstraffelijk acht, van 't gene daer de quade mé belast zijn. Of onze Mede-broeders, de Artzen, van Venus een klap om d'ooren gekregen, en haer aen die zelfdige gestooten hebben, most nader ondertast werden. immers hoopte ik, datter niemand onder haer zó zót gevonden zóude werden, die des wijen Werelds misbruiken binnen de enge muren van hare Maget, in haer eigen vel, zóude willen bepalen." Hoe vereenzaamd Jonctys stond in het Dordse milieu, blijkt niet alleen uit dit laatste citaat, maar ook uit de passage : „Of zóu (de magistraat), uit een zachte toegenegentheid, wel door de vingeren gezien hebben ? Indien de zake stond na'et uitgeven mijner Beschuldigers, Dat ik de Magistraet in haer eer te na gekomen ben, zoo zóude zulks qualik te gelooven zijn. Ook behalven dat hebbe ik zoo grooten blijk haerder genegentheid t'mywaerts niet kunnen speuren, dat ik my zulks zóude mogen verbeelden."

De beschuldigingen van de Kerkeraad laten aan duidelijkheid niets te wensen over, en daartegen richt Jonctys, niet steeds zonder innerlijke tegenspraak, zijn verweer. Zo wijst hij de beschuldiging dat hij „de Góð-geleerdheid geheelijk, en zonder eenige bepaling, schadelijk schat”, van de hand door te beweren, dat hij ofwel sectariërs gemeend had te noemen, ofwel waanwijze theologen, verborgenheden Gods bestuderend die ter zaligheid niet dienden. We moeten hierin de Kerkeraad gelijk geven, dat zulks uit de tekst niet te verstaan valt. En beweert Jonctys bij voortduring, dat hij gebreken hekelt die aan tijd noch plaats gebonden zijn en op het Dordrecht van 1640 dus niet mogen worden toegepast, op p. 31 laat hij zich ontvallen : „Dat ik de misbruiken dezer eeuwe, -- wat deurgenomen hebb.” En op p. 41 : „Maer alle 't gene van onze Venus en Minerva verhaelt is, of was wel eer, of is als noch, of was en is te zamen : is 't niet binnen Dordrecht, (want wat ramp zóu ons dringen zulks te gelooven ?) 't mag zijn in Nederland, wie twijffelt in Europa ; wie in de ruyme Wereld ? Zoo dat wy alhier van geen logen-laster betichtt en kunnen werden.”

Literair-historisch interessanter wordt ons Jonctys' verweer, waar hij zich beroept op de „natuur” van het werk. Van mening dat de „oude Comoedy” terecht is afgeschaft omdat daarin de gehekelde met naam en toenaam werden genoemd, schrijft hij : „Ik -- hebb met niemands naem te doen gehad --”. De hierop volgende zin motiveert de geringe zelfstandigheid van zijn hekeldicht -- heeft Jonctys zich inderdaad bij voorbaat willen dekken, of is deze verklaring eerst achteraf bedacht ? -- : „En om te meer de doorstekende stralen vande Nijt t'ontschuilen, hebb ik, voor zó veel als 't mogelijk was, door den mond van andere gesproken : zó dat ons gehéél Twist-gesprek niet hóger dan voor een bedel-mantel, uit verscheije ontléénde lappen aen een gebardelt, moet geschatt werden.” Dan motiveert hij de Venusfiguur : „Daerbenevens, meenende een middel uitgevonden te hebben, om de téére óren, buiten verbittering, de gemeene misbruyken toe- of liever af-te-prevelen, hebbe ik (gelijk Erasmus zijn Moriam) een belachelijke en lachende Persónagie, (*ridentem dicere verum Quid vetat ? Hor.*) een lichte Cortizane deze rólle laten spelen ; op dat de wrange waarheid, opgedischt met zulkken sausse, niet te hard en mochte vallen om verduwen ; daer toe hopende, dat het niemand zeer aen 't hart zou gaen, indien hy van een Hoere gelaekt wierd.” Jonctys gebrek aan stijl te verwijten lijkt te meer gerechtvaardigd, als wij dit laatste citaat vergelijken met de boven geciteerde zinsnede van p. 24 : „dewijle het Venus, eene uit 't getal der Goden is, die hare verweer-rede voor den Raed der Goden heeft aengevangen. zó dat, de Poëtische manier van spreken weg genomen zijnde, yder een,

-- kan begrijpen, dat alhier Gód zelfs kan en moet gemeent werden."

De beschuldiging een „Pasquil-Schrijver" te zijn, wijst hij af, „want geene schriften mogen met den naem van Pasquil gedoopt werden, 'ten zy den Auteur der zelfdiger zijnen eigen naem verheelt, ende de namen dier gener die hy daer in overhaelt, of liever valschelijk bekladt, voor yder heeft ten toon gestelt."

Ook over de zelfstandigheid van eigen werk en de waarde van ontleningen aan andermans geschriften spreekt Jonctys zich nog nader uit -- in hoeverre geeft hij in dezen de mening van zijn tijd weer? „Voor den vollen Kerkenraed" was hem „door den neus gevreven" dat hij zich „liet denken de wijsheid alleene te bezitten". Maar, zo verweert hij zich, „Daer zijnder in onze Eeuwe, dewelke eens anders wel-door-wróchte vellen voor eigen-brein-gebroedsels uitgevende, hare waen-bedekte naektheid met gestole veren op pronkken. Andere zijnder, die zó stijven gevoellen hebben van haer eigen waarde, datze, weinig werks makende van alle 't gene zó vele verheven Ziellen d'onsterffelijkheid hebben opgeóffert, niet en achten, dan 't geen hare gespannen harssenen, zonder eenige tussenvlechting van eens anders onverwelkelijke vrucht, hebben uitgeleit: dewelke ook meesten tijd deze eere genietten, datze uytleggende gelezen werden. Deze twee soorten konnen zeer zwaerlijck van ydele waen-wijsheid vrygepleitt werden."

In de bundel *Roseliins Oochies* heeft Jonctys Lernutius nergens genoemd, derhalve diens „wel-door-wróchte vellen voor eigen-brein-gebroedsels" uitgegeven: beticht hij zichzelf nu niet van „ydele waen-wijsheid", of weet hij zich gerechtvaardigd door het invoegen van eigen gedichten in een geheel van eigen compositie? En is deze rechtvaardiging dan verwoord in zijn opmerking over de „stelling", de compositie, in het vervolg van zijn door ons onderbroken citaat?

„Een derde isser, die -- gelijk de Biekens haren honig zuigen uit de blomkens van verscheye hoven, zonder nóchtans den eigenaer te verkórtten, alzo ook de bloemkens van verscheide uytstekende Verstanden, met het uitten van haren naem, ontleenende, en niet door een hardnekkige stil-zwijgendheid ontstelende, buiten waen van eenige eigen-wijsheid, eenn duren den Lauwer-krans haren hoofde komen te vlechten. Hoe ik deze laatste soorte, in onze Hedensdaegse Venus, getracht hebb op de hiellen te volgen, kan den Lezer oordeelen: niet zoo zeer om de Wereld eenige lofspraek af-te-bedelen, (welken lof gelijk ik hem van dit beuzelwerkje noit en hebbe gehoopt, alzo ook geene laster-woorden verwacht hadde) als wel om alle bedenken van eenige eigen-

wijsheids waen te voor-komen ; dewijll mijne jaren en verstand niet toe en lieten, om de misbruiken en beuzelen van 't zóut der aerde, de Geleerde will ik zeggen, buiten de autoriteit van hooger Verstanden, op mijn eigen hóutie te hekelen. Maer ziet, schoon ik hebbe zoeken te schuylen onder de achtbaerheid van andere, ia ook zoo zeer, dat indienmen zóude weg nemen 't geen ik (dóch niet, als onze Venus zeit, ter sluik) uit andere vergaert hebbe, daer licht niet anders dan wit papier en zoude overchieten, *dicitq, mihi mea pagina, fur es*, en dat ik door de stelling, die maer alleen mijne is, met Macrobio zoude mogen zeggen, *Omne meum, nihil meum* ; evenwel nochtans hebb ik dezen droeven doem van waen-wijsheid -- niet kunnen ontgaen, en moeten aenhooren, Dat ik, my stellende tot een hersteller van 't Kerkelijk en 't Wereldlijk, meende de wijsheid alleen te hebben." Lof komt dus Jonctys toe, de beschuldigingen treffen de auteurs door hem geciteerd, hoe ook de citaten, uit hun oorspronkelijk verband gerukt, in een kader zijn geplaatst waarin ze wel averechts moesten werken.

„Vorders, indien het bestraffen onzer zótter Eeuwe een onfeilbaer bewijs van des Bestruffers waen van eigen-wijsheid was, lieve Erasme, zóudt gy om u wijze Moria (door wiens mond het onze Venus gelustt heeft meermalen te stamelen) nu dezen doem ook kunnen ontgaen, die de geheele Wereld de zóts-kappe wilt aendoen ?" Verschuilt Jonctys zich, zoals in dit citaat, bij herhaling met name achter Erasmus, nergens in de Apologie lezen wij de naam van Agrippa von Nettesheim, van wie toch ook een behoorlijk aantal citaten in de satire zijn verwerkt. Maar met Agrippa viel bij de Kerkeraad geen eer te behalen : had hij niet, in zijn *Verhandelingh der Tooversieckten*, Agrippa getekend als een in verbond met de duivel getreden tovenaer ? Merkwaardig is echter wel -- om even op de geschiedenis vooruit te lopen -- dat in 1651 te Amsterdam een door Joachim Oudaen vertaalde volledige uitgave verschijnt van Agrippa's *De Vanitate et Incertitudine Scientiarum* ²². Heeft J. Oudaen, die aan Jonctys' werk over de pijnbank van 1651 een poëtische bijdrage levert, op instigatie van Jonctys de vertaling ondernomen ?

Hoe weinig zelfstandig Jonctys ons, om zich vrij te pleiten, zijn *Hedens-daegse Venus* voorstelt, verscheidene plaatsen in de Apologie duiden er op dat hij -- maar hoe anders is het gelopen -- erken-

22. HENRIK KORNEELIS AGRIPPA / van Nettenheym ; / Van de / Onzeekereydeyde ende Ydelheyde / DER / Weetenschappen en Konsten. / Leerende / Met goet en vast bewijs redeneeren te- / gen 't gemeen gevoelen in menig- / derleye zaken. / *Wt Latijn in Hollantsch overgheset* ; / Door I. Oudaen, 1650. / - / t'Haerlem, Gedruckt by *Thomas Fonteyn*, / Voor JACOB AERTSZ. COLOM, Boeck-verkooper / tot Amsterdam op het Water, in de vyerige Colom, 1651.

ning als poëet verhoopt heeft. „Dat indien hier iemand met onze Venus uit besluiten wilde,

*Was eer-zucht 't doel-wit niet daer 't jeukrig hart op ziet,
V zuchtig Boek en droeg u naem op 't voorhoofd niet ;*

ik zal rond uit — bekennen, dat zulks, en 't schrijven des geheelen werks, geschied is — meer tot lof-lust van mijn zelve, dan tot laster van mijn Even-naesten.” En op de beschuldiging van „bitter Satyrist” antwoordt hij: „— ik zóude daer geen harnasch om aantrekken: te minder, alzoo ik zie, dat verscheide uitstekende Lichten niet alleen der verleder, maer ook dezer Eeuwe, als onder andere dees Ridderlijke Poëten, d'Heer Huygens en Westerbaen, haer niet en hebben ontzien, eenige harer Schriften met den naem van SATYRA te doopen.” Heeft Jonctys niet gehoopt, met Huygens en Westerbaen op één lijn te komen?

Wel vragen wij ons tenslotte met Jonctys af: „Maer waer zal dan dit gevólg mijner Beschuldigers op gegrondt zijn, Dat ik my daerom van 't H. Avond-mael onthouden zal?”

Jonctys neemt de wijk naar Rotterdam, wordt er geaccepteerd en zelfs tot schepen gekozen, en de Kerkeraad aldaar weet na jaren opheffing te verkrijgen van het Dordse banvonnis.

In de jaren dat Jonctys met zijn literaire werken het tegendeel oogstte van het verhoopte maatschappelijk succes, verscheen, voor het eerst in 1639, en met een tweede, door ons geraadpleegde, vermeerderde druk in 1643, een werk van twee stadgenoten, Johan van Beverwijk en Cornelis Boy: de *Wtnementheyt des Vrouwelicken Geslachts*²³. Verregaand naïef, vaak quasi-wetenschappelijk voor zelfs hun eigen tijd, gespeend van zelfkritiek en zonder besef van onderscheid van literaire waarden hebben de auteurs toch hun boek een zekere naïeve bekoorlijkheid niet onthouden: de mengeling van spel en ernst — waar ligt voor hen de grens? — ontwapent.

Het werk „bewijst” in drie boeken de voortreffelijkheid van de vrouw boven de man²⁴, en is opgedragen aan de twaalfjarige bruid van Frederik Hendriks zoon Willem. Kwam dit kinderhuwelijk Frederik Hendrik te stade in zijn dynastieke aspiraties,

23. Ioh. van Beverwiick / van de / WTNEMENTHEYT / des / VROUWELICKEN / GESLACHTS. / Verçiert met Historyen, ende kopere Platen; als oock / Latijnsche, ende Nederlantsche Verssen van / Mr. Corn. Boy. / In desen tweeden Druck op verscheyde / plaetschen vermeerdert. / — / Tot Dordrecht, gedruckt by Hendrik van Esch. / Voor Jasper Gorissz. Boeck-verkooper, wonende by / de Wijnbrugh in de Griffioen. Anno 1643.

24. Voor wie het genre bestuderen wil zij hier vermeld, dat ook Agrippa geschreven heeft *De Nobilitate et Praecellentia Foemineï Sexus*, welk werk in 1720 te Amsterdam in vertaling is uitgegeven onder de titel *Vermaakelijk tractaat* ---- door Henricus Cornel: Agrippa.

„Karel I gaf in 1641 zijn oudste dochter, Maria, aan de jonge Willem van Oranje ten huwelijk alleen in de hoop dat Frederik Hendrik, hij mocht dan niet meer dan de hoogwaardigheidsbekleider van een Republiek zijn, macht genoeg zou bezitten om hem de hulpmiddelen daarvan in het steeds nader dreigende conflict met zijn volk ter beschikking te stellen. In 1642 brak de Engelse burgeroorlog inderdaad uit en „de Prinses Royaal”, een kind nog, na de huwelijksceremonie door haar bruijom in Engeland achtergelaten, werd door haar moeder naar Den Haag in veiligheid gebracht. Een nieuwe hofhouding werd daar nu ingericht, omstraald van koninklijke luister, hoe droevig het de koninklijke zaak in Engeland ook verging, en meer on-Nederlands dan het stadhouderlijk hof zelf. Want Maria, teruggetrokken in koninklijke hooghartigheid en omgeven van landgenoten, leerde zelfs nooit de landstaal. Erger was, dat de Stadhouder nu inderdaad alle krachten inspande om de benarde Stuarts met de macht van het land te hulp te komen. Dit was een politiek die dwars tegen de belangen en tegen de sympathieën van het Noord-Nederlandse volk inging.’²⁵ Geen kritiek uiteraard lezen wij in Van Beverwijcks opdracht „Aen de Koninglicke Prinçesse, Augusta Maria van groot Bretagne, Prinçesse van Orange”, maar de enige „reële” lof valt wel zeer kortzichtig materialistisch uit: uit de „loffelicke regering” van haar grootmoeder hebben de Nederlanden „dat voordeel onder andere getrocken, dat haer Majesteyt een groote somme penningen dit Lant -- door een ongehoorde mildadigheyt heeft quijt gescholden.” Tegen de geschetste achtergrond klinkt ons nu welhaast hypocriet in de oren het begin van Corn. Boy’s opdracht:

Prinçesse, Konings Kint, ons Princen weerde Bruyt,
 Die in U reynen schoot heel Neerlandts hope sluyt,
 Op U is’t dat wy sien, tot U is’t dat wy komen,
 Terwijl wy ’t Vrouwen-schild hier hebben aengenomen,
 En als ten strijde gaen, en dagen in het velt
 Al wie sich tegen V, en alle Vrouwen stelt.
 Godin, Ghij zijt alleen, daer wy ons op vertrouwen,
 Al waer ’t Bellona leet, al soude ’t Pallas rouwen.
 De Schaduw Vwer gunst is ons in desen meer,
 Als haer geducht geweld, en schrickelick geweer.
 Dat is hier niet van doen, al watter wert gestreden,
 Wert door de pen gedaan, en mette ware reden.
 Die lijdt wel tegenstant, maer wert noyt overheert.
 Die wert wel aengetast, maer nimmermeer verseert.
 V Hoogheyt sie ons aen. Wy sullen ons verfoeyen,
 Indien ons woorden niet in waerheyt overvloeyen.

25. P. Geyl: *Geschiedenis van de Nederlandse Stam*, deel I, p. 443 v., W.B. 1948.

Niet het minste motief tot het schrijven van het werk is wel geweest de zucht tot zelfverheerlijking : na Latijnse lofdichten van Foreest, Huygens en Staacmans schrijft Corn. Boy het kortste vers :

Magnus avis, major meritis, & maximus arte,
 Hac *Beverovicus* fronte serenus erat.
 Sic aegris fuit auxilio, sic Patribus altus
 Adstitit, atque Orbi tot Monumenta dedit.
 Indulge, Natura, viro, quo longe superstas
 Vindice ; des illi, quod dabit ille tibi.

Het eerste boek is opgedragen aan Anna van Blocklandt, de bruid van Cornelis Boy, en zij op hun beurt krijgen nu lof toegezwaaid, in proza door Van Beverwijck, in een Latijns vers door Barlaeus, in een Frans door R. Mogghe, en in Nederlandse gedichten door N. Ruysch en Daniël Jonctys.

Mogen wij niet veronderstellen dat de inhoud van hun werk : de voortreffelijkheid van de vrouw, Van Beverwijck en Boy eveneens is ingegeven door het verlangen, het huwelijk van de laatste roemruchter te vieren ? Jonctys zinspeelt hierop in zijn „Cupidôos triumph-liedt”. Cupido had lang tevergeefs zijn krachten beproefd

--- aen een deftigh breyn ; niet door u grilligh nat,
 O Gôon, maer met de Springh van Helicon bespat.
 Een breyn wiens pit, gezult in Themis strenge wetten,
 De wetten van de Min scheen aen een zy te setten :
 Een breyn van 't Negen-tal geliefkóost en bemint,
 Minervaes Soogelinck, Apollôos Troetel-kint.
 Ghy zijt het, brave Boy, die dickwils socht te hechten
 In 't krulligh minne net van Blondaes blonde vlechten :
 Maer wat ick dé was windt ; mijn schicht was punteloos,
 Tot dat ick tot mijn hulp een schoonder ANNA kóos.
 Soo haest beooghd' ick niet haer lodderige Lichten,
 Ha, dacht ik, dit 's den wegh om mijnen Throon te stichten,
 Die schier in d'assche lag ; en vaerdigh heb ick mijn
 Geset in 't midden van haer geestigh crystallijn.
 Van daer heb ick in hem, door tooverende trekken,
 En tintelend gestrael, een vremde vlam ontsteken,
 Die in syn killigh hert soo veel heeft aangewent,
 Dat hy Idalium voor syn Gedingh-plaets kent.
 Trompet en trom leyt stil : en met beroemde Vrouwen
 Geraeckt hy aen den dans : maer daer hy 't mé wil houwen,
 Is ANNA ; die hy druckt (als eenige Meesters)
 Aen syn verliefde borst, en d'ander op de Pers.

Maar stralender luister dan van eigen licht kunnen zij verkrijgen van de zon zelve : Anna Maria van Schurman. Haar luister

overtreft al wat de oudheid te bieden had, en de lof van de geprezene maakt groot de prijzer. Aan haar is gewijd het tweede boek : „Van de Geleertheit, ende VVijsheyt der Vrouwen”. Na haar is geen climax meer of zelfs maar voortgang mogelijk : het derde boek is aan niemand opgedragen. In het voorwerk van het tweede boek wordt Anna van Schurman „gevierd en aangebeden” in het Frans en Italiaans door A. Colvius, in het Latijn door Isaac Gruter, G. Staackman en Daniël Heinsius, in het Nederlands door Van Beverwijck, Heinsius, Lydius en Jonctys ; aan het derde boek vooraf gaat Van Beverwijcks lof, bezongen door Jacob Cats, Corn. Boy, Elisabeth Vervoorn, Charlotte de Huybert, Mat. Balen en Jonctys.

Het tweede boek vindt dan, in het tweede capittel, op tweeërlei wijze zijn climax in de verheerlijking van Anna Maria van Schurman. Het eerste deel zingt de lof van „Geleerde Vrouwen van alle Eeuwen en Volckeren, zelfs oock by de barbarische Scythen”. Corn. Boy, die voor ieder capittel van elk boek een Latijns en Nederlands vers schrijft, tast nu dieper nog in zijn poëtische buidel, en schrijft er in dit capittel van ieder tien, voor iedere landsaard waaruit geleerde vrouwen als voorbeeld gekozen zijn, van de „Morinnen, Persiaensche, Egyptische, &” tot de „Nederlantsche”. Van de Nederlandse dichters worden vooral geroemd de tijdgenoten Franske van Doyem, de „Friese Muze”, bezongen in het Nederlands, Frans, Latijn en Italiaans door Staackmans, en Anna Roemers Visscher, waartoe Vondels Ode op haar geboorte wordt opgenomen : een climax naar bezongene en bezinger. Dan neemt Van Beverwijck zelf het woord : „Dus verre hebben wy beschreven alle de geleerde Joffrouwen, die eenighsins tot onse kennisse gekomen zijn. Maer gelijk het licht der Sonnen schijnt boven alle de sterren, ende met sijnen helderen glantz het glinsterende Sterren-licht verdooft : alsoo staet mede als in schaduwe het geleerde licht van de andere Joffrouwen, by den hoogen luyster van de onvergelykelicke Joffrouw Anna Maria van Schurman. Want de bysondere Talen, ofte Wetenschappen, daer yemant af geroemt wert, heeftse in haer alleen, ende elcke in den hoogsten graed. Waer toe sy niet alleen door studyen ende neerstigheyt gekomen is : maer de Nature selve heeft alle kracht ingespannen, om hare gesegende Herssenen tot alle hooge wijsheyt bequaem te maken. Het welck niet ondienstigh zal wesen, wat nader aen-te wijsen, ende met eenen de Ziele, ende hare kracht wat wijdtloopigh te ontleden.” Kort gezegd is de mens van nature slechts geschikt tot het beoefenen van een enkele wetenschap of kunst. En passant prijst dan Van Beverwijck zijn vriend : „Indien yemant, die van naturen daer toe gestelt is, hem begeeft om verssen te maken, zal

sulcx doen met groote volmaecktheyt ; daer een ander, altijd een quaet Poëet zoude blijven. Soo heb ick verstaen, dat de heere Mr. *Cornelis Boy*, die dit werck met sijn aerdige dichten veel çieraets gegeven heeft, in de schole noch geheel jonck zijnde, ende gantsch geene onderwijsinge daer van gehadt hebbende, goede ende wel vloeyende verssen maecte, tot verwondering van sijne meesters. Waerom niet vreemt en is, dat hy nu veel lichter ende vaerdiger een treffelick dicht maect, als yemant eenen gemeenen brief zoude schrijven." Anna Maria van Schurman echter – is niet de innerlijke tegenspraak een bewijs van het meer ludieke dan serieus-wetenschappelijk karakter van het betoog ? – bezit alle eigenschappen te samen in verheven mate, zodat „den grooten God haer boven den natuerlicken mensche wonderbaerlick begaeft heeft.

De Konsten en Wetenschappen, die verkregen werden door het *Verstandt*, ende uyt drooge ende koele Herssenen, zijn bij de welgemelte Joffrouw in goet getal, als voortreffelicke kennisse, ende diepsinnigh oordeel hebbende in *Theologia Textuali, Dogmatica, Practica, Elenctica*: selfs tot de swaerste, ende subtiylste *scholastijcke quaestyen* toe. Verstaet haer oock wel in de *theorie* van de Genees-konste *Dialectica*, de *Natuerlicke* ende *Morale philosophye*.

De gene die tot de *Memorye* behooren, ende vochtige Herssenen van doen hebben, zijn voor-eerst de Talen, alwaer onse Joffrouw niet weinigh t'huys en is. Want behalven de Nederlantsche, Hoogduytsche, Fransche, Italiaensche, Engelsche, die nu gesproken werden, is sy wonderbaerlick ervaren in de Latijnsche, Griecsche, Bybels en Rabijns-Hebreeusche, Chaldeeusche, Syrische, Arabische, Persiaensche, Ethiopische, ende diergelijcke. De letter-konst van alle die talen verstaet sy volkomentlick : als oock de Beschrijvinghe des werelts, Cijffer-konst, ende insonderheyt de *Theologia positiva*.

Van de Wetenschappen, ende Konsten, die door een goede *Imaginatye*, ende werme Herssenen voortgebracht werden, is hier mede overvloet. In de Schrijf-konste en behouft haer Ed. geen meesters te wijcken : jae gaet te boven de netste ende aerdighste drucken, ende dat in 't Hebreeusch, Syrisch, Griecx, Samaritaens, Ethiopisch, Latijns, Italiaens, &c. ende kan de meeste Handen van dien op verscheyde manieren als Capitale letters, Staende, Loopende, seer konstelick schrijven. Is niet minder ervaren in 't Teyckenen, ende de Schilder-konst. Kan sijde Bloemen, ende diergelijcke, naer het leven borduren. Kan teyckenen met Pot-loot, de Penne, Crayon, &c. Schildert in miniature, ofte water-verwe. Schrijft geestigh met een Diamant op Glas. Kan Hout-snijden, ofte met een Penne-mes in Palmenhout Contrefeytsels maken. Weet te boetseren in Wasch : ende te Plaet-snijden, tot haer eygen contrefeytsel toe. Is oock loffelick ervaren in Musijck, ende slaet kon-

stigh op de Luyt. Maeckt aerdighe verssen in Latijn, ende andere Talen. Verstaet grondelick de gelegentheynt van Staet, als de *Politique* boucken, ende Historyen van alle Volckeren, in alderhande Talen neerstigh door-lesen hebbende. Waer uyt klaerlick blijkt, dat heer *Jacob Cats*, niet nae het opgeven der Poëten, maer nae de naeckte waerheynt, het volgende vers onder haer beelt gestelt heeft :

Wie oyt dit aerdigh beelt sult komen aen te schouwen,
Hout vast, dat gy hier siet een roem voor alle vrouwen,
Van dat de werelt stont, tot heden opten dagh,
Niet een die haer geleeck of nu bereycken magh.

Wie en zoude door dese uyt-nementheynt niet opgeweekt werden, om sijn selven van de banden der onwetentheynt losch te maken, ende soecken het talent sijns verstants, na de mate het van Godt gegeven is, tot wijsheynt ende geleertheyt te besteden ? My hebben voorwaer die Goddelicke gaven soo beweegt, dat ick niet en hebbe met goede oogen konnen aensien, dat den goeden Geest van mijn twee dochterkens in gemeen Vrouwen-werck zouden verstickt werden : derhalven onderwijse ick haer uyt school komende, ende genoegh gespeelt hebbende, benefens haer broeder, over tafel, ende by 't vyer, wederom als een nieu spel, in de Talen, diese met grooten lust aennemen, ende onthouden, hoe weinigh jaren sy noch hebben. Ende ick en vrees niet eens, datse daer na minder verstant ofte lust zullen brengen tot goede huys-houdinge, al verstaense de stichtige boucken, die in de geleertste talen beschreven zijn." Als van het eerste is ook van dit tweede capittel het laatste woord aan sijn kinderen gewijd, oftewel aan eigen lof.

De rest van het boek is een litanie van alle talenten en talentvolle vrouwen, gelarderd met citaten van vele poëten, met even nog specialer aandacht voor Anna Roemers Visscher, want „Dese Anna, is een dochter van den geestigen poëet *Roemer Visscher*, nu getrouwt met d'heere *Dominicus van Wesel*, sone van *Iohan van Wesel Iohansz*. Schepens in Dordrecht, ende *Ioffrouw Iosine Boot* Mr. *Dominicus dochter*, Raids des Konings in Hollandt, beyde mijn Moeders Grootevaders. Sy is onder ontelbare andere konsten seer wel bedreven in de Poësy" : genialer dus nog dan Anna van Schurman ? Later roemt Van Beverwijck nog tweemaal het geslacht van sijn vrouw²⁶.

Het derde boek, „Van de Deughden der Vrouwven", is practisch geheel van anderen overgeschreven. Is dit deel toegevoegd, omdat een drieliding tot de eisen van het genre behoort ? Ook Jonctys'

26. Boek II p. 251 en boek III p. 66 v.

verhandeling over de pijnbank bijv. is gecomponeerd als een drieluik met het hoofdmotief in het middenpaneel.

Spel of ernst? Is het ernst in een speels kader dat Jonctys zo niet een heel werk, dan toch een deel ervan schrijft tegen Van Beverwijck? Wil Jonctys delen in de roem, hoe zeer ook een locale roem, door Van Beverwijcks argumenten even speels in ernst te weerleggen? Is zijn *Tooneel der Jalouzijzen*, bewust of onbewust of in een mengeling van beide, ontstaan uit jaloezie tegen zijn in Dordrecht wel maatschappelijk geslaagde collega in dicht- en geneeskunde? Schreef Cornelis Boy voor Jonctys' *Verhandelingh der Tooversieecten* een inleidingsvers, zijn *Roseliins Oochies* en *Hedensdaegse Venus en Minerva* verschijnen zonder vererende poëtische bijdragen, dringen de schrijver in het defensief en drijven hem de stad uit. En in de Dordse jaren dat Jonctys alleen staat, schrijft Corn. Boy de *Wtinementheyt* vol poëtische bijdragen, maar weet Jonctys niet, „Of onze Mede-broeders, de Artzen, van (zijn) Venus een klap om d'ooren gekregen, en haer aen die zelfdige gestooten hebben”²⁷. Toch lijken zijn werken minder ontstaan uit jaloezie, dan uit een behoefte, erkenning te vinden door tegen de heersende mening in te schrijven. Dat daartoe meer talent en karakter vereist is dan hij bezat, is dan nooit ten volle tot hem doorgedrongen.

Aanvankelijk welwillend richt zich Jonctys tot Van Beverwijck in zijn *Der Mannen Opper-waerdigheid*²⁸. Wegens zijn *Tooneel der Jalouzijzen* gedwongen tot stellingname tegen Van Beverwijcks lof der vrouwen, wil Jonctys zijn kritiek vooraf doen verschijnen om Van Beverwijck gelegenheid te geven tot verweer, en diens argumenten dan nader te kunnen overwegen: dat immers Van Beverwijck „door de deugdelijke liefde tot de vrouwen, gelijk als buiten 't spoor van de rede gerukt zijnde, de vrouwen zelfs veer boven de mannen heeft willen verheffen, en op zijn bygebrachte redenen pag: 47. dit besluit maeken, *Dat het zoo klaer blijkt als de middag-zon, dat de vrouwen niet alleen tot alle werken des geests ende verstands, ende tot alderhande deugden bequaem zijn, maer ook veel bequamer, als de mans*, en kan van haer, die de mannelijke achtbaerheid lief hebben, niet onbesproken blijven. — Dit strekt dan nu alleen niet zoo zeer om de vrouwen te vernederen, als wel om de achtbaerheid van de mannen staende te hou-

27. *Apologie*, p. 28.

28. DER / MANNEN / OPPER-WAERDIGHEID / BEWEERT / Door / Dan. JONKTYS: / Tegens de vrouwelicke lof-redenen / Van / Dr. JOH. VAN BEVERWIJK. / - / TOT ROTTERDAM, Gedrukt by *Thomas Dircksz. Cel-born*, wonende op de Leuve- / Haven, over de Vis-Marct.

den." Minder bescheiden en welwilend luidt echter Jonctys' slotparagraaf, waarin de motieven aan Van Beverwijck toegedicht, toch wel zonder bezwaar als ook in Jonctys werkzaam kunnen worden beschouwd. Ook blijkt hoe hoog hem nog – op het titelblad ontbreekt het jaar van verschijnen – het geschil zit over zijn *Heden-daegse Venus en Minerva*: „-- door ons Tooneel der Jalouzien (dat by ledige gelegenheid zal voltrokken werden) in dit geschil gerocht zijnde, Of de man, of vrouw, van naturen, jalousscher is; zoo stonden ons -- de redenen van Dr. Beverwijk waer door hy de vrouw van naturen wijzer schatt als de man, te overwikken --. Noch minder hadden wy gemeent met onzen naem, in 't op-schrift van dit blaeu boekje, te pronkken. Maer gedenkende, hoe, over eenige jaren, onze *Hedens-daegse Venus en Minerva* -- by enige wrevelige gemoederen voor een pasquill is opgenomen; daer wy nochtans noch ons zelve verzwegen, noch iemand genoemd hebben; -- zo hebbe ik diergelijke menschen alhier, -- door 't verzwijgen van onzen naem, geen ruymere stoffe tot diergelijke lasteringhen vullen geven. Wat vorders zelfs de stoffe alhier belangt, alhoevvel ik vertrouvv, ja mijn zelve verzekeren derf, dat Dr. Beverwijk hier in anders van gevoellen is, dan hy door den druk heeft laetten luyden; (als die zijn eigen vvaerdigheid te vvel erkennende, niet gaeren van zijn achtbaerheid vvat laetten glippen zou) zoo dacht ons evenvvel niet ongeraden, deze zijne redenen aldus ontknoopt, afgezondert van ons Tooneel, -- de vvereld voor te dragen: op dat door die zelfde -- sommige lichte gemoederen der vrouwen opgemaekt zijnde, -- geen meerder onheylen inde huys-houdingh mochten ingevoert werden; en de mans eenmael, met Dr. Beverwijk, doch op zwaerder gronden, gedrongen werden te klaegen, *Dat zy alle onder 't geweld vande vrouwen leggen*. Wy achten dan wel ruym zoo gewichtige inzichten gehad te hebben, om deze luys, van Dr. Beverwijk in der vrouwen pels gezet, te knippen; als hy gehad heeft, om de redenen van Montaigne, tegens de noodzakelijkheid des Genees-konsts ingestelt, zo angstig te weder-leggen²⁹. Want gelijk de redenen van Montaigne (van hem, om zijn geest te toonen, tegens zo een goddelijke konste verdicht) eenige slecht-hoofden bezeten hebbende, haer het uyr haers gene-

29. „In een afzonderlijk tractaat heeft van Beverwijk getracht stuk voor stuk de paradoxen van Montaigne (tegen de geneeskunst) te weerleggen, --. De „Berghval ofte wederlegginge van Michiel de Montaigne, tegens de Noodtsakelijckheydt der Geneeskonste" zoo heet het pleidooi, dat onze collega volgens zijn zeggen in één avond -- en dan nog wel in 't Latijn! -- op 't papier zou hebben geworpen. -- Later heeft hij het te zamen met den „Lof der Medicine" uitgegeven eerst in 't Latijn, later ook in 't Hollandsch." E. D. Bauman: Johan van Beverwijk, in leven en werken geschetst, diss. Amsterdam, Dordrecht 1910, p. 31. Nederlandse uitgave van „Lof der Medicine": Dordrecht 1635.

zings mochte doen verwaerloozen : Zoo zouden ook deze redenen van Dr. Beverwijk, voor de opper-waerdigheid der Vrouwen verziert, (ik achte, om van gelijken zijn spits-vindig vernuft, en byzondere toegenegentheid tot de Vrouwen te toonen) groote stormen van oneenigheid (die meer dan de lichamelijke ziekten mochten smarten) inde huyshouding ontsteken kunnen”.

Van Beverwijk, gestorven in januari 1647, heeft Jonctys' tegenargumenten niet bestreden : in het *Tooneel der Jalouzijzen* is het geschil, met een aan het andere kader aangepaste inleiding en slot en in de tekst hier en daar een onbetekenende andere zinswending, zonder meer overgenomen

Welke argumenten voert Jonctys' „spits-vindig vernuft” tegen Van Beverwijk aan ? Zonder nog te willen bestrijden „dat een wel-gestelde ziele met een schoon en welgestelt lichaem verzelt is”, ontkent hij wel uitdrukkelijk „dat het lichaem der vrouwen, door de bank, met meerder schoonheid, dan het lichaem der mannen, van de Natuur zou aengedaen zijn” : minnaars zijn blind, en poëten „leugenaghtigh”, hun getuigenis blijkt dus zonder kracht. Liefde en verliefdheid werken wederzijds en in de mannen enkel sterker door hun groter onbeschaamdheid ; hun ongeregelde begeerte is „veel eer een brandende lust, die veel tijts zoo wel door vuyl als schoon waeter gebluscht werd.” En de liefde van de vrouw „valt —, zelfs na 't gevoelen van Dr. Beverwijk, veel geduyrger ; niet zoo zeer, als hy meent, om datze door een kouwer nature styver staet, als wel, om datze op een meerder schoonheid des mans, als op een vaster grond, geleyt is.” Uit „den gemeenen loop der Nature” blijkt, „dat meest van alle soorten der gedierten het manneken veel schoonder dan het wijfken is”. En noemt Cicero „tweederley soorten van schoonheid, *unum muliebre, quam venustatem appellamus : alterum virile, quam dignitatem dicimus*”, dan kan ieder beoordelen „welke schoonheid meerder gemeenschap met de wijsheid en 't verstand heeft, of de vrouwelijke aerdigheid, of de mannelijke waerdigheid”. Evenmin getuigen „de witheid van 't vel, teerheid der leden, en de zachtheid van 't vleesch” van groter geestesgaven : Van Beverwijk interpreteert in dezen Aristoteles te ruim, zoals uit commentaren van Julius Pacius, Vallesius en Michael Scotus bewezen wordt. Verder is de vrouw „niet uyt-muntender van stoffe, om dat zy uyt een ribbe, de man uyt aerde gemaect is”, noch voortreffelijker van geest, „als hebbende een gematigder lichaem, dan de mans ; die, volgens (Van Beverwijcks) zeggen, door een meerder wermte de middelmaet te buytten gaen.” De vrouw is ook geen langer leven beschoren dan de man, en „indiender (daerme nochtans te recht aen magh twijffelen) meer ouwe vrouwen, dan mannen, in 't leven

bevonden werden, zulx en kooft niet zoo zeer om dat de mannen, door haere meerder wermt, eerder uytdroogen; als wel om datze van dry sterke Goden, Mars, Venus ende Bacchus, meer en zwaerder werden aengetast". Na een medisch duel wordt tenslotte het hoogste gezag in stelling gebracht en bestrijdt Jonctys Van Beverwijcks argumenten uit de H. Schrift, dat de vrouw „edeler ende volmaeckter inden beginne geschaepen was, als den Man, dewijlse van wegen de zonde die straffe draegt, van onderdanig te zijn den wille des Mans". Ironisch is nu ook de toon van deze laatste paragraaf voorafgaand aan de reeds besproken Besluit-rede: „Eindelijk, indien de redenen van Dr. Beverwijk, de vrouwen in alle werken des geests ende verstandts, in allerhande deugden, in de God-zaligheid, en in bedaertheit van zinnen boven de mannen verheffende, voor Evangelij dienen aengenomen; wat een jammer is het dan, dat den Apostel Paulus deze Beverwijkse wijsheid niet in 't hoofd quam, waer door hy het zilver van 't tin, en de peerlen van visschenoogen zoude mogen onderscheiden hebben, doen hy (1. Cor. 14, 34) de vrouwen zoo duur beval, dat zy inde ghemeinte zouden zwyghen: dat het haer niet geoorloft en was te spreken, maer onderworpen te zijn: jae met ernst ter zelfder plaetse noch eens herhaelt, Dat het den vrouwen qualijk staet inde ghemeinte te spreken." Na nog enkele opmerkingen in deze trant eindigt Jonctys met een persoonlijke steek: „'T is hoe 't is, der mannen haen is Konink: en 't staet te bedenken, dat zy tot den einde toe den meester zullen maeken. Zelfs Dr. Beverwijk, die alleen de opperwaerdigheid der vrouwen heeft kunnen uyt-zien, en zoude voor de wijste van haer allen, op 't raed-huys, niet williglijk zijn kussen ruymen."

Als oud-schepen van de stad Rotterdam publiceert Jonctys in 1651 weer een heel andersoortig werk dan zijn voorgaande: *De Pijnbank wedersproken en bematigt*³⁰, een bewerking van Johan Grevius' *Tribunal Reformatum*.

Ook Grevius was met de kerk in onzalige botsing gekomen. In 1605 tot de Evangeliebediening toegelaten, bleek hij, ondanks vele strubbelingen, zo intransigent Remonstrantgezind, dat hij tenslotte op 4 juli 1620 door Gedeputeerden ter Generaliteit te Den Haag veroordeeld werd tot levenslange gevangenschap „in 't secreet Tuchthuis te Amsterdam, om aldaar zijn leven lang als andere tuchtelingen getraceerd en bewaard te worden". Tijdens zijn ge-

30. *De / Pyn-Bank / Wedersproken, en bematigt, / Door / Dan. Jonctys. / - / Tot Rotterdam, / Gedrukt by Johannes Naeranus, Boek-verkooper, / woonende op 't Steyger, Anno 1651.*

vangenschap bekwaamde hij zich in de rechtsgeleerdheid en schreef hij in vloeiend Latijn zijn verhandeling tegen de pijnbank. In de nacht van 12 op 13 oktober 1621 door vrienden uit de gevangenis bevrijd, publiceerde hij in 1624 te Hamburg zijn *Tribunal*, met een opdracht aan de Hertog van Holstein.

In het voorwoord van zijn *Pijnbank* zinspeelt Jonctys op Grevius' en eigen ervaring, zonder daarop nu verder te willen ingaan: „LEZER, Niet zoo gevaarlijk dan de vierigheyd des menschen yver, byzonderlik in zaken van gevolg, als de Kerk, en het Richt-huys berakende, wanneer hy, door te hoogen drift, de rekkelijke redelijkheid te buytten loopt. Want zoo gebeurt het, 'tgeen den Heydenschen Horatius heeft af-geooft, dat zy, die gelijk als met geweld de onheylen willen weren, licht in verderffelijker tegenfeylen komen te vervallen. Hoe byna alle Eeuwen, en Landen, dien yver in 't Geestelik bezuchten, zetten wy ter zy: alzo dit niet-min-jeukerig, als affschuwelik schurft hier ter plaatse niet dient op-gekrabt.” Als oud-schepen ging Jonctys' aandacht nu meer uit naar het misbruik van de pijnbank door de wereldlijke overheid: „Onder alle, die dit misbruyk weder-sproken hebben, is (mijns wetens) niemand zoo ruym, niemand zoo driftig, dan Johannes Grevius, in zijn *Gereformeerde Recht-bank*. Deze my in de hand vallende, en gerocht door 't gewicht zijner bewijs-redenen, smartede het my, dat alle, die in deze Nederlanden den Rechterstoel bekleeden, dies taals niet kundig waren, om daar door van 't afpersend pijnigen te rugg gerukt, of immers in 't zelfde wat trager, schreum-hartiger, en omzigtiger gemaakt te mogen werden.”

Voor een modern waarnemer slechts een gruwel, vindt toch het eeuwenlang gebruik van de pijnbank een theoretische rechtvaardiging in de ontwikkeling van het strafproces. Het primitieve Germaanse recht kende geen eigenlijke bewijsvoering. In een geding tussen twee partijen zwoer de klager, en de beschuldigde, met een aantal eedhelpers, zwoer het tegenovergestelde. Vond de klager bij de rechters niet voldoende geloof, dan stond hem nog het godsoordeel open, als bijv. de tweekamp of de vuurproef. Naarmate echter vanaf de 12e eeuw in Italië, Frankrijk en Duitsland, en in onze gewesten met name onder de Bourgondische vorsten, de staat zijn gezag sterker kon doen gelden, en de Romeinse rechtsregels weer werden bestudeerd en toegepast, nam de staat steeds meer op zich, vrede en veiligheid van de burgers te beschermen door van overheidswege de misdaad op te sporen en te straffen. In het dan opkomend strafproces is de verdachte geen partij meer, maar voorwerp van onderzoek, en uit dien hoofde mocht hij zo nodig gefolterd worden. Want met de verwerping van de oude godsoordelen gevoelde men behoefte aan een overtuigend bewijs,

en bij gebreke van getuigenbewijs mocht men, bij zware misdrijven, niet veroordelen zonder bekentenis van de beklagde. Bestond daarom ernstige grond van verdenking, dan werd foltering toegepast om tot bekentenis te dwingen. In theorie was voor verwijzing naar de pijnbank zoveel bewijs vereist als tegenwoordig voldoende is om een beklagde schuldig te verklaren.

In de praktijk echter heerste veelal rechtsonzekerheid en willekeur bij de gerechten. In de 17e eeuw was de rechtspraak „in handen van de regentenaaristocratie, dat wil zeggen in de steden schout en schepenen, vaak met burgemeesteren, en op het platteland de baljuw (gemeenlijk benoemd door en voortkomend uit de regering van een overheersende stad) met de vierschaar der goede mannen. Van leken met andere woorden, en die met het van plaats tot plaats verschillende en onzekere, soms uit tegenstrijdige bronnen afgeleide recht hoogst willekeurig omsprongen.”³¹ Bovendien werd de pijnbank veelvuldig toegepast, omdat de veroordeelde die bekend had, niet mocht appelleren. Vooral de stedelijke rechtbanken, die zich graag aan het toezicht van een hogere rechter onttrokken, stelden veel prijs op een bekentenis. Hier werd een dubbel onrecht gepleegd: ten eerste werd gefolterd waar foltering, wegens voldoende bewijs, niet nodig was, en ten tweede werd dit gedaan om het recht van appèl af te snijden. „Dat wil zeggen dat de pijniging ook diende om de schepenbanken te vrijwaren van de dwarskijkers van het Hof der provincie. Daarin zaten juristen, die meer geneigd waren om zich aan de rechtsregels te houden, maar in de meeste provincies, en ook in Holland, wist de lekenrechtspraak zich aan hun toezicht te onttrekken.”³¹

Geen wonder dat de pijnbank weerstanden opriep! Het eerste verzet richt zich nog niet tegen het onrecht van de pijnbank als zodanig, maar tegen het nog gruwelijker en voor ons raadselachtiger, satanisch misbruik van de pijnbank in de beruchte processen tegen ketteren en heksen. Het canonieke recht ontwikkelt de inquisitie tegen de ketteren al vanaf de dertiende eeuw: in 1227 is Konrad von Marburg de eerste pauselijke inquisiteur. In de processen tegen de ketteren – ketterij werd beschouwd als *crimen laesae majestatis divinae* – wordt de tortuur, voorgeschreven om te dwingen tot bekentenis van eigen dwaling en tot het noemen van andere ketteren, aanvankelijk opgedragen aan de burgerlijke overheid. Ook stelt soms de landheer zelf een eigen inquisitie in, zo Karel V in 1522, verscherpt in het bloedplakkaat van 1550. Na de eerste vuurdood om het geloof, geleden door twee Augustijner monniken te Brussel in 1523, ondergaan in de volgende decennia

31. P. Geyl: *a.w.*, p. 524.

vooral de Doopsgezinden, getroost in God, de gruwelen hen door beulen en rechters aangedaan. De verstremgeling van de begrippen toverij en ketterij is mede schuld aan het uitbreken in de 15e eeuw van de nog beangstigender heksenwaan; berucht is vooral de epidemie van 1461 te Atrecht. Zonder spoor van bewijs dat enige hekserij werkelijk is gepleegd, worden de verdachten door pijniging tot bekentenis ook van „medeplichtigen” gedwongen, en onvoorstelbaar blijft het, dat deze waan tot in de achttiende eeuw kon voortduren.

In onze 17e-eeuwse literatuur zijn over de pijnbank twee werken van belang: Johan van Heemskercks *Batavische Arcadia* van 1647, en Jonctys' *De Pijnbank wedersproken* van 1651.

Compositorisch geslaagd kan men de *Batavische Arcadia* bezwaarlijk noemen³², en de tweede, uitgebreide, druk van 1647 valt meer nog dan de eerste van 1637 in vrij zelfstandige brokken uiteen. Merkbaar is dit ook aan de passage gewijd aan heksenwaan en pijnbank. In het eerste, nog „pastorale”, gedeelte van het werk van 1647 wordt met de heksenwaan meer luchtig schertsend dan serieus afgerekend: het jeugdige gezelschap, op een duintop gezeten, komt tot de kwestie op een vraag van een der meisjes, of het dorp „daerse tegenwoordig waren, Cat-wijck heete, om dat de kollen in schijn van katten, daer quamen danssen, en voorts sulcke kuren bedrijven, als de meysjes, in 't school aen 't naeyen sittende, malkanderen pleghen te vertellen”. Geheel ernstig van toon en zonder enige speelsheid is daarentegen in het tweede gedeelte het betoog van Eerrijk over de drie onderwerpen die hem: Eerrijk, lees: Van Heemskerck³³, zo na aan het hart liggen: de verbeurdverklaring der goederen van een ter dood veroordeelde³⁴, het „uytperssen der waerheydt door pynigen” en de langdurigheid van de rechtspleging. Hoewel Van Heemskerck, in 1645 benoemd tot Raadsheer in de Hoge Raad, de afschaffing van de pijnbank nog niet mogelijk acht, is zijn betoog tegen het misbruik ervan zo krachtig gesteld, dat Jonctys er twaalf maal uit citeert, en zo ruim een derde van dit verweer overneemt. In het geheel van de *Batavische Arcadia* echter boet het op zich genomen helder betoog aan waarde in; Van Es althans meent dat de beschouwingen in de druk van 1647 het oorspronkelijk raamwerk geheel overwoekeren, en daarom de eerste druk zeker de voorkeur verdient.

32. G. A. van Es in *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, deel IV, p. 213-219.

33. Het heterogene karakter van de tweede uitgave blijkt dus ook uit het samenvallen van de „jeugdige” Van Heemskerck met Reynhert, en van de „oudere” schrijver met Eerrijk.

34. Op 10 mei 1732 hebben de Staten van Holland de confiscatie van goederen afgeschaft, welk voorbeeld door de Staten van Zeeland kort daarop is gevolgd.

Des te groter is de verdienste van Jonctys, als eerste de bestrijding van de pijnbank tot enig onderwerp te hebben gemaakt van een in het Nederlands geschreven werk. In drie delen van evenredige lengte en verdeling in paragrafen, bestrijdt Jonctys het misbruik met alle argumenten die in de literatuur voor hem – en ook later – tegen de pijnbank zijn ingebracht.

Deel I, „ontzenuwende de redenen, die tot deszelfs voorstandt werden bijgebracht”, verwerpt de rechtvaardiging van de pijnbank als sinds de Romeinse tijd en volgens het Romeinse recht gewettigd instituut, en bestrijdt de noodzaak van het pijnigen. Het is niet geoorloofd om, na reeds verkregen bewijs, door tortuur het recht van appèl af te snijden, of bekentenis te verkrijgen van andere misdrijven. Het afschaffen van de pijnbank zal het gezag van de rechter noch de openbare veiligheid schaden, en in twijfelachtige zaken is het raadzamer, een verdachte onrechtvaardig te ontslaan, dan onrechtvaardig te veroordelen, „alzo het eerste wel zonde, maar het tweede goddeloosheid is”. De pijnbank heeft bovendien vaak wreder uitwerking dan de straf die het misdrijf rechtens toekomt, en mag niet worden toegepast indien genoegzame bewijzen ontbreken.

Deel II noemt „de redenen waarom dezelfde by Christelijke Rechters niet en mag gebruyckt werden”. De pijnbank steunt „noch op eenig gebod, noch voor-beeld der Heyliger Schriftuyre”, en is strijdig met de Christelijke liefde, want niets is onrechtvaardiger „dan datm' een mensche, die men niet en weet of hy schuldig is, met zoo onmenschelijke pijnen straffen zal”. Ook mag niemand gedwongen worden zichzelf te verraden, „gelijk in *civile*, of burgerlijke zaken niemand gehouden is, zijnen tegendinger het zwaard, tot zyn eygen over-winning, in de vuyst te geven.” Onrechtvaardige rechters kunnen de pijnbank misbruiken om hun vijanden op verzonnen of samengeraapte aanwijzingen te folteren. Op deze wijze zijn in de eerste eeuwen vele Christenen door de Romeinen, en later vele van hekserij en ketterij verdachten door de inquisitie gepijnigd en gedood. Niet alleen de rechters, maar ook misdadigers kunnen listig hun schuld op anderen schuiven, die, daarop gepijnigd, bekennen en gestraft worden. De dader gaat dan vrij uit. Onschuldigen hebben vooral de pijnbank te vrezen in tijden van burgertwist en tiranniek bewind, want dan pijnigt men ook om voorgezegde beschuldigingen en medeplichtigen bekend te krijgen. „En aldus rijst het eene onheyl uyt het andere”. De vrees voor de pijnbank kan verder tot zelfmoord leiden, of een onschuldige op de vlucht doen slaan, waardoor dan deze, weigerend voor het gerecht te verschijnen, van zijn goederen verbeurd verklaard wordt. Hoe onrechtvaardig is het voorts, dat de rechters de pijniging

mestal voortzetten tot een, ware of leugenachtige, bekentenis is verkregen, „niet zoo zeer, om de verborge waarheyd aan 't licht te brengen ; als wel om, door de uytgeperste belijdenis, de oneere en haat, die uyt haar onbewist en onrechtvaardig vonnis tot de pijnbank stont te ryzen, van haren hals te weren.” En rechtsregels tot matiging en beperking baten niet, daar de rechtsgeleerden moeten vaststellen „dat het gebruyk anders meebrengt, dan hare leere is aanwijzende.” Is een misdad ten volle bewezen, maar wordt de schuldige dan toch nog – tegen de rechtsregels in – gepijnigd, dan komt de rechter in grote verlegenheid wanneer de man niet bekent : het verkregen bewijs is in twijfel getrokken, en hoe moet er nu worden gestraft ? Afschuwelijker nog is, dat teerhartige onschuldigen door de ondragelijke pijniging gedwongen worden te bekennen hetgeen zij niet gedaan hebben, en daardoor hun leven in gevaar brengen. Alleen al en voornamelijk om deze reden, dat een onschuldige ter dood kan worden gebracht, dient de pijnbank afgeschaft. Want al oordeelt de rechter met oprechte bedoelingen volgens de voorgeschreven rechtspleging, dan nog verschaft de pijnbank hem geen zekerheid van bewijs, en is iedere dwaling in dezen hem onvergeeflijk. En hoe slechter iemands aard, des te meer is hij verhard en wreed en tegen pijn bestand : daarom zal eerder een onschuldige zwichten en bekennen. Ook wordt de rechtszekerheid niet vergroot door de bekentenis op de pijnbank afgelegd, binnen 24 uur te laten herhalen, want ten eerste blijkt hieruit dat men die eerste bekentenis niet vertrouwt, en ten tweede baat de herhaling niet, daar op het herroepen van de bekentenis zeker nieuwe pijniging volgt. „Want dat den Rechter in 't heraanvatten van de pijnbank niet dan te vaardig is, wanneerer van d'eerste bekentenis geweken werdt, leert niet alleen het gebuik nu alom in de vierscharen opgenomen”, de rechters worden er ook toe gemachtigd door een aantal juristen van die tijd. Het gebruik van de pijnbank is dus even onrechtvaardig als zijn uitkomst onzeker is.

In Deel III : „bematigende het gebuik van de zelfde”, wil Jonctys nog zwichten voor het sterkste argument ter verdediging van de pijnbank : dat zonder bekentenis een doodvonnis niet kan worden uitgesproken. Dan dient men echter wel tot de pijnbank „omzigtig en spaarzaam te treden”, en ervan vrij te stellen : kinderen onder de veertien jaar, zwangere vrouwen, ouden van dagen, ziekelijken en bekleders van ambten en waardigheden. Anderen mag men slechts ter pijnbank doemen voor bepaalde misdrijven, als „gequetste Hoogheyd”, welk misdrijf ontstaat „wanneer door verraad, en een vijandig gemoed, des Lands, des Prinssens, en der burgeren rust en welvaren in gevaar gebracht werdt.” Ook „too-

very" mag met de pijnbank tot bekentenis gebracht worden... indien althans vaststaat dat enige hekserij werkelijk gepleegd is. Wie een volledige bekentenis heeft afgelegd mag niet worden gepijnigd, tenzij, bij zware misdrijven, medeplichtigen te melden zijn; wie vóór de pijniging in hoger beroep gaat, mag niet worden gepijnigd voor dit beroep te zijnen laste is afgedaan. Het is voorts gevaarlijk, in het geval meerderen verdacht zijn, in de volgorde van het pijnigen de teerste en vreesachtigste het eerst te nemen. De pijniging mag noch te scherp zijn noch te lang duren en maar tot ten hoogste driemaal hervat worden, en dan niet dan op telkens nieuwe en belangrijke aanwijzingen. Tenslotte past voorzichtigheid in het oordeel over een „af-gepijnde" bekentenis: wie onrechtvaardig heeft veroordeeld, verdient eenzelfde straf.

In het voorwoord deelt Jonctys ons nog mee, dat hij Grevius niet heeft vertaald, maar vrij bewerkt. „Om dan deze vrucht, tot Onnozelheids beveyliging, en eygen gewis-viering des Rechters, aan de Rechtvaardigheyd op te offeren, en met eenen van de nauwe prang, en walchelijken last eens overzetters, ontlast te zijn, hebben wy alleen het pit, en 't merg zijner bewijs-redenen, hier en daar versterkt met de onze, in een kort begrip (om den Lezer door zijne lankheyd niet af te schrikken) en in een schikkelijker beleding, by een getrokken: zoo dat het ook die gene, ten minsten tot een herlevend-makende verversing zal kunnen dienen, die in de Latijnsche tale zijn geoeffent."

Heeft Grevius zijn werk verdeeld in twee boeken, Jonctys kiest een dieldeling, en hevelt naar zijn derde deel enkele argumenten over uit Grevius' eerste boek, zoals bijv. over majesteitsschennis en toverij. Ook van deze vrijheid legt Jonctys rekenschap af in zijn voorwoord: „Maar, alhoewel wy vertrouden, dat het gewicht dezer bewijs-redenen veel op zoodanige gemoederen zou vermogen, die met geen stijf-zinnig voor-oordeel waren ingenomen: evenwel nochtans heeft zig onze hope zoo veer niet derven uitzetten, van daar door de pijnbank geheel achter de bank te mogen brengen: alwaar onzes Lands nood-lot ook het zijne schijnt toe te voegen; en daerom hebben wy een Derde Deel hier aan geknoot, vervatende een redelijke bematiging van de pijn-bank, uyt de rekkelijkste Rechts-geleerden by een gewrocht; om daar door de voort-varende, en veeltijds verderffelijke vierigheyd der zoodanige nader te bepalen, en te stutten, die immers haar gebruyk voor noodzakelik zijn keurende."

Jonctys heeft dus gestreefd naar een „schikkelijker beleding", en van zijn weloverwogen zorg voor een goede compositie willen wij een enkel voorbeeld aanhalen, ter uitnodiging tot nader onderzoek van de stijl onzer 17e-eeuwers. In een belangwekkende studie,

die als bescheiden ondertitel meekreeg „Verslag van een mislukte verkenning”, heeft W. A. P. Smit er de aandacht op gevestigd, hoe weinig wij nog weten van „de achtergronden, de ontwikkeling en de karakteristika van het 17e-eeuwse proza”³⁵. Ligt hier inderdaad een heel veld van onderzoek voor ons, in dit overzicht van Jonctys’ werken mogen we slechts op een enkel punt wijzen, en wij kiezen daartoe allereerst de §§ 15, 16 en 17 van het tweede deel. Als zwaarste argument tegen de pijnbank voert Jonctys aan, dat een onschuldige door ondraaglijke pijniging tot een onware bekentenis gedwongen en veroordeeld kan worden. Dit argument *moet* de lezer overtuigen, en daartoe wendt Jonctys de volgende middelen aan: in § 15: a) de stelling: „Het ander misbruyk dat de pijnbank toebrengt, is van zulken affschuwlykheyd, dat het alleen machtig is de zelfde aan een zy te zetten: Als wanneer, door hare onverdraaglykheyd, de teere gemoederen der onnoozele genooddrukt werden, haar eygen onnoozelheyd door een leugenachtige belijdenis te belagen, en haar verraderlyk te verdoemen.” Om deze stelling in te scherpen, volgen: b) twee citaten, een uit de *Batavische Arcadia*, en een uit Grevius’ *Tribunal*. Het citeren van de *Batavische Arcadia*, verschenen na het werk van Grevius, bewijst Jonctys’ betrekkelijke zelfstandigheid; het letterlijk citeren van Grevius duidt wel op het belang van zo’n passage; c) een aantal voorbeelden en namen van auteurs, „Van de oudheyd een aanvang nemende”. Het twaalfde en laatste, meest uitvoerige, verhaal wordt halverwege voortgezet met de eigen woorden van Hooft uit diens tiende boek der *Historiën*; d) hieruit trekt Jonctys dan zijn conclusie: „Wy hebben dit verhaal wat ruymmer willen overschrijven, niet alleen om te betoonen, hoe onvermijdelijk d’onnnoozelheyd, tot bekladding van haar zelve, door de pijnbank werd geperst, wanneer zij in de handen van strenge Rechters is gevallen; maar ook, om een staaltjen uyt te leveren, hoe rouw en rauw het somwijll, tot der betijgden overlast, zig is gedragende, onder deze, dien macht om ter pijnbank te doemen is vergunt.” Hij eindigt dan met e) een verwijzing naar nog meer voorbeelden bij Grevius, en f) een letterlijk citaat weer uit *Tribunal Reformatum*. Het eerste en laatste citaat van deze paragraaf zijn cursief gedrukt.

§ 16 laat een vermeend voorstander van de pijnbank beweren: een incidenteel verkeerde toepassing veroordeelt niet een in zich goede zaak. Ten bewijze daarvan dienen enige voorbeelden en een citaat uit Augustinus. Jonctys bestrijdt de argumenten met de stijlfiguur van het chiasme; Augustinus wordt beantwoord met de

35. W. A. P. Smit: *Aantekeningen bij het Proza van Cats in Aandacht voor Cats bij zijn 300-ste Sterfdag*, bundel studies, Zwolle 1962, p. 75.

woorden van Vives, „Dat *Augustinus*, wanneer hy, om den ver-eyshenden nood des menschelijken gemeenschaps, zeyt de pijn-bank in gebruik te zijn, als dan heydenscher wijze, en van de heydenen is sprekende.” De eerder vermelde voorbeelden worden niet ter zake genoemd, integendeel: zoals veel gewoonten en wetten door ingeslopen misbruiken zijn veranderd of tenietgedaan, zo dient ook de pijnbank afgeschaft.

§ 17 bevat de peroratie. Hoe de retorische bewogenheid de zinsconstructie en de woordkeus beïnvloedt, willen wij hier onbesproken laten, op het vermelden na van de climax: „Wanneer het gevalt, dat een eenig mensche, hoe veracht hy van gelegentheyd zou mogen zijn, op een uyt-gepijnigde belijdenis t'onrecht ter dood gedoemt werdt; zal zulx veel droever en afschrikkelijker, dan dit gediensig en goed gekeurt werden, dat door de pijn-bank de ondaden van duyzend misdadigers aan 't licht getogen zijn.” Tot slot volgen op deze zin nog, in een climax, aanhalingen uit de klassieke oudheid, het Oude en het Nieuwe Testament.

In het uitvoerige zesde hoofdstuk van zijn eerste boek weerlegt Grevius achttien aanwijzingen waarop tot pijniging besloten kon worden; Jonctys neemt er zestien van over in zijn eerste deel en reserveert er twee van voor zijn derde deel: de majesteitsschennis en de toverij. Vooral over het laatste punt weidt Jonctys uit in zijn derde deel, §§ 6 t/m 9. Hier vinden wij Jonctys' streven naar „een kort begrip” doorkruist door zijn verlangen „het pit, en 't merg (van Grevius') bewijs-redenen, hier en daar (te versterken) met de onze...”. Bewijzen, met instemming van anderen overgenomen, golden in de 17e eeuw als eigen bewijs, en het bewijs wint aan kracht, naarmate meer auteurs en voorbeelden worden genoemd. Deze indruk althans geeft ons Jonctys' werkwijze; nader onderzoek is ook hier gewenst. Jonctys bekent een duidelijke voorkeur voor drie niet door Grevius genoemde auteurs: de voor hem in 1651 nog anonieme schrijvers van de *Batavische Arcadia* en van de *Cautio Criminalis*³⁶ en Reginald Scot. De namen van deze fervente bestrijders van de heksenwaan geven al te kennen, dat Jonctys nu over de „toverziekten” een andere mening aanhangt dan in 1638 en, in de woordenvloed over de „toverij” bijna verdrongen, geeft een passage ook expressis verbis zijn veranderde mening weer: „Indien wy ook in 't nieuwe testament van zulken wandeling van duyvelen, gelijk als van alle andere bedroch, niet en zijn gewaarschout, wie zou noch meer voor dezen bulleman verveert

36. De *Cautio Criminalis* is in 1631 geschreven door Friedrich Spee; over hem: H. Zwetsloot S.J.: *Friedrich Spee und die Hexenprozesse*, diss. Nijmegen, Trier 1954.

zijn ? En hier me moet ook dat verbond der tooveressen, 't welk nochtans het voornaamste steunsel is van de gansche religie der tooverrechters, om veer vallen. Wy weten wel, dat dit (b)³⁷ verbond werdt gezeyt tweederley te zijn, bedekt, en uytgedrukt : maar weten ook, dat het bedekte, zonder een vorig uytgedrukte, niet en kan in wezen raken : noch ook het uytgedrukte, zonder een tastelijke onderhandeling met den duyvel. En indien men van zulke verbonden in de H. Schriften niet en leest, wie zal aan die spinroks euangelien een gelovig oor geven ? Het en is ook met menschelijke gedachten niet te behalen, hoe den mensch, en inzonderheyd een Christen, alzo alle god-vruchtigheyd zou wegwerpen, ja de menschheyd uyttreken, dat hy zijnen Schepper en Verlosser, en 't verbond dat hy met God gemaakt heeft, vergetende, zou overloopen onder de banier des duyvels, en hem thoonen een openbaren vyand van zijnen Schepper ende Heere, van wien hy weet, dat hy in eeuwige pijnen der hellen kan gestortt werden ; en daar en tegen met den duyvel, een spin-vyand van 't menschelijk geslachte, gemeenzame makkerschap zou maken."

Jonctys heeft zich in de problematiek van de heksenwaan kennelijk goed ingelezen ; bezit nu zijn uitweiding, over de blz. 164 tot 190, gelijke compositorische kwaliteit als de passage hierboven besproken ? Wij moeten de vraag ontkennend beantwoorden : een modern lezer vindt de argumenten tegen het pijnigen en verbranden van vermeende heksen te breedvoerig uitgesponnen, en Jonctys zelf erkent : „Wy zijn in de toovery wat te lang, na eysch van dit werk, verwerft geweest : gaan dan nu voort tot de vordere regulen van des pijn-banks bematiging."

Aan de titelpagina van het boek gaat een prent vooraf, voorstellend Iustitia, die, nu zonder blinddoek, de folterwerktuigen in stukken aan haar voeten ziet liggen. Op deze „Tijtel-print" schrijft de jonge Joachim Oudaen – geboren in 1628 verschilt hij met Jonctys bijna 20 jaar in leeftijd – een inleidingsvers, waarin hij zich verlustigt in de gruwelen van de pijnbank. Ook is een poëtische bijdrage opgenomen van Nicolaes Zas.

Als aanhangsel heeft Jonctys opgenomen het „Gevoelen van Thomas Morus, dat dievery met de dood niet behoort gestraft te werden. Getrokken uyt zijn boek benaamt Utopia, waar in den besten standt eener Republijk werdt voorgesteld." In dit aanhangsel breekt de schrijver een lans voor het idee van de (her)opvoeding van dieven, deugnieten en leeglopers in tuchthuizen, ook Rasp-huizen genaamd, naar het meest voorkomend werk daar verricht,

37. Noot van Jonctys : (b) „Ziet de verhandeling der Tooverziekten, by ons in 't Neerduyts uytgegeven, pag. 111."

het raspen van hout. Waarom Jonctys het stuk heeft toegevoegd, vermeldt hij niet. Zag hij er een reële behoefte in, of schrijft hij er curiositeitshalve over, omdat Grevius in het oudste Nederlandse Rasphuis, te Amsterdam in 1595 opgericht, zijn *Tribunal* heeft geschreven?

Jonctys' *Pijnbank*, ten slotte, is enige malen herdrukt, en heeft in de 18e eeuw in de juridische strijd rond de afschaffing van de pijnbank, een feit geworden in 1798, enig aandeel geleverd³⁸.

In 1666 posthuum en zonder enig lofdicht verschenen, wordt Jonctys' *Tooneel der Jalouzijzen*³⁹ ingeleid door de drukker, die vermoedelijk ook het niet ondertekend berijmd *Kort Begrijp* heeft geschreven; Jonctys zelf althans schrijft een beter vers.

Het is een nader onderzoek waard, te weten volgens welke traditie Jonctys etymologiseert; in die tijd lijkt een etymologie, waarmee een „wetenschappelijk” werk veelal begint, kennelijk alleen te dienen ter verklaring van de zin waarin de schrijver een woord wil verstaan hebben. Want hoe anders vindt men logica in de vreemde gedachtesprongen van Jonctys' inleidingsparagraaf? „Jalouzij, bij den Frans en Engelsman opgenomen van 't Grieksche *zelos*, werd bij beiden, lispende uitgesproken; de J. gevende de klank van Z. of van Z. met een J. verzeld. De Neerlanders hebbe 'tzelfde woord behouden, maar niet dezelfde uitting, en geluid; dat dienvolgens meer van 't Grieksche grond-woord afwijkt, doch bij zommige van ons, door 't woord *jeloersheid*, wederom benaderd werd. De *Italianen* noemen 't *gelozia*, mede draijende op de klank van de Z. Zoo dat meest alle volkeren het *Grieksche zelos*, om de duidelijkheit des worts, behouden hebben, het welke afkomt van *zeoo*, dat is *zieden*: het *duits* mede draijende op 't *Grieks*: en hier van, *sissen*: woorden, (gelijk ook bleeën, kraken, bruisen, ruisen, risselen, &c.) door *onomatopoeian*, een zekere wijze van spreken, verzierd en gevormd tot na-aping der zaken, die zij willen uitduiden. Het welke *Eustathius*, en andere *Letter-wijze*, na de gelijkkluidentheid en klank der letteren, mede willen van 't *Grieksche zelos*; en dat het gevormt zij, na een sissend geluid, dat door gloeiend metaal, in water gedompeld, veroorzaakt werd. Bij de *Latijnen*, is van gelijken het *Grieksche zelus*, zeer gebruikelik, en

38. P. van Heijnsbergen: *De Pijnbank in de Nederlanden*, Groningen 1925, laatste hoofdstuk.

39. TOONEEL / DER / JALOUZIJEN, / Waar op vertoont werden / Veel treurige Gevallen, wonderlijke / Geschiedenissen, Schrikkelijke en / wreede Uitwerkselen der / JALOERSHEID. / Zeer geleerdelyk beschreven / Door / DANIEL JONGTIJS / In zijn leven der Medicijnen Doctor. / - / Tot ROTTERDAM, / Gedrukt bij JOANNES NAERANUS, / 1666. / Met Privilegie voor vijftien Jaren.

werd bij hare voornaamste vertaalt, *aemulatio* ; dat zommige (doch veer gezocht) trekken *ab amore*, van liefde ; alzoo zonder deze, immers ten minsten die op zijn zelve ziet, de zeloersheid niet kan bestaan. Ons eigen *neerduits* woord is, *ijver* : buiten twijfel gedraaid, uit der Hoogduitschen *eifer* : dat zoo veel doet, als, *ein feur*, een vuur : en hier van, *vuurig* : als, *vuurig in goede werken* ; voor, *ijverig in goede werken* : en, een man vol vuurs, voor een ijverig man. Zoo dat deze heete herts-tocht, die niet dan vuur en vlam blaakt, ook meest bij alle volkeren van vuur, en vlam haar benaming trekt. *Zeloersheid* dan, in een nauwe uitbeelding van 't woord, is, *een vuurige, en sissende hitte, vechtende met iets strijdigs.*"

Omslachtig en stroef – was het werk wel voldoende persklaar ? – omschrijft Jonctys dan het begrip *zeloersheid*, onderverdeeld in drie soorten, naar de drie delen waaruit het werk, indien voltooid, zou hebben bestaan. Het eerste en tweede boek handelen over de „echts-ijver”, het derde boek zou de „jalouzijzen buiten houwlik, zoo wereldlijke als Geestelijke” beschreven hebben – „zoo't oit voltoit werd” – „zoo de lust en gelegentheid zoo voor ons leit”. Ging de wens dus ook hier uit naar een drielidig werk, het is bij twee boeken gebleven ; overigens omvangrijke werken, die een encyclopedische hoeveelheid stof aanbieden, encyclopedisch ook in die zin dat het geheel meer schrijvers ijver aantoonde in het verzamelen en uitstellen van gegevens dan zijn talent tot een sluitende compositie. In de verwerking van de stof blijft hij wel ver bij Cats ten achter. De vergelijking met Cats dringt zich op uit de werken zelf : Jonctys en Van Beverwijck citeren Hooft en Vondel zeer zelden, Huygens vaker, en dan vooral diens *Costelick Mal* ; aan Cats echter komt, bij beide schrijvers in beide betekenissen, vaak het laatste woord toe, en diens gezag versterkt het eigen betoog. Twee willekeurige voorbeelden uit Jonctys' *Tooneel* : „De natuur, en toevallen van dees waanzuchtige ziekte” – van vermeende jaloezie – „heeft den Ed.Heer *Jakob Kats*, in zijn *Houwelijk*, bondig afgezet : welkers woorden wij, tot een kort begrip van deze soort, hier toevoegen :” – en dan volgt een bladzij citaat (deel I p. 38v.). „Den doorzigtigen echtsberichter, *Heer Jakob Kats*, heeft in zijn *Houwelijk* hier al op me gedoelt, daar hij van de waarheid dus getuigt :” – in het hoofdstuk over het „lichtvaardig optoijen” –

Men ziet meest over al de vrouwen op de straten
 In alderhande pracht geweldig uitgelaten,
 Men pleegt hier menigmaal, men houdt gezetten raad,
 Op 't schikken van een hair, op 't leggen van een draad :

Maar bij een eigen man, of binnen zijnen huize,
 Daar vindmen menigmaal een bakhuis van Meduze,
 Een leelik mommetuig, een spook, een vuil gestel,
 En, wilj'et al in een ? een rechte morssebel."

Heeft Jonctys dan toch, na scha en schande, ingezien dat men zich beter voegen kan naar de gewenste trant ? En is zijn laatste werk dan een bewijs van „geleerdheid” niet alleen, maar ook van „burgerzin” ?

Het eerste boek somt, na een uitvoerige algemene inleiding, 25 oorzaken op van echtelijke jaloezie, die ook alle in den brede worden beschreven. De inleiding, allereerst, onderscheidt in de „echtsijver in 't gemeen” drie soorten : de jaloezie „zonder vermoeden van d'onkuisheid” spruit voort „uit liefde tot de deugd, en zijn beminde echt-genoot” ; de jaloezie met vermeend vermoeden van onkuisheid is daarentegen allerminst een deugd, maar kan het huwelijk tot een hel maken ; de jaloezie tenslotte, gegrond op de zekerheid van overspel, kan leiden tot doodslag der overspeligen – en al spreekt de wet dan de wrekende partij wegens verzachtende omstandigheden van de doodstraf vrij – voor God blijft ze schuldig.

Omdat „zeer na bij den aard des echtsijvers, kooft den na-ijver der liefde, die zig, buiten echt, in de minnaren, en minnaressen op doet”, wordt ook aan dezer jaloezie een hoofdstuk ingeruimd. En „alzo die van gelijken aard met den echtsijver der menschen is”, dient ook de „jalouzij onder de redelooze dieren”, de „Venus-ijver der beesten”, besproken te worden. Dit door een teveel aan haastige opsommingen onrustige hoofdstuk eindigt met het verhaal over een olifant die het menselijk overspel wrekt : „Aelianus schrijft, dat zekeren Elefant, speurende zijn's Voeders wijf doende met een ander man, die beide in 't overspelig bedde doorloopen, en gedood heeft. Dit schrijft hij in *Indien*, doch diergelijk te Rome gebeurt te zijn, daar den Elefant niet alleen beide d'overspelige doode, maar ook met een kleed bedekte, 'tgeen' hij in tegenwoordigheid zijn's meesters af nam, en alzo de bij-eenleggende, te zamen met de schuld, vertoonde.”

Oorzaken van de echts-ijver zijn allererst de weelderige hoffeesten en -maaltijden, en vervolgens het „lichtvaardig en dartel optoijen”. „*Caelius Rhodiginus* meent, dat de Ouden de hoeren, van wegen haar onmatig toijen, *Laecastrias* genoemd hebben : om dat het woord *kazein*, versieren, door 't wordeken *la*, werd opgescherpt, en geweldiger gemaakt. Zoo dat hare *Laecastriae* dat is hoeren, zoo veel als overdadige optoisters gelden.”

„Dat het blankketten des aangezichts een recht hoeren doen is” en „dat zij, die hare leden ontblooten, bezwaarlijk inden rei der eerbare te plaats en zijn” schrijft Jonctys vervolgens anderen na. Het zondigen met de mond en de ogen, het „lichtvaardig dansen”, „dertel handgespel” en „geil kussen” passeren dan de revue.

In de reeks oorzaken van echtelijke jaloezie ontstaan uit feilen in de beleving van het huwelijk, als liefdeloosheid, onenigheid, verraden van geheimen, echtbreuk, uithuizigheid, dronkenschap, te gemeenzame omgang, bezoeken van schouwburg en andere verdachte plaatsen, en personen, ontmoeten we ook enkele anti-paapse stoutigheden. Is nog onschuldig de opmerking op p. 338, dat enkele theologen de gemeenschap zondig achtten, de breedvoerigheid waarmee van p. 502-522, kriskras door de historie hen, gevallen worden beschreven van ontucht door geestelijken bedreven, met misbruik van de biecht en onder bescherming der canonicke rechten, dient tot niets positiefs. Mogen wij tot Jonctys' verdediging aanvoeren dat de misbruiken inderdaad tot ergernis hadden geleid, zijn tijd grover van pen was dan wij nu wenselijk achten, en Jonctys ervoor en erna ook de artsen en de groten der aarde hekelt, dan blijft het uitweiden over alle mogelijke misbruiken zonder andere reden dan het plezier in het etaleren ervan, toch kwalijk. En het pleit weer voor Cats, vanuit onze tijd gezien, dat hij zich van dergelijke grofheden zo vrij wist te houden, dat hij „door priesters in het zuiden (kon) worden nagevolgd, omdat hij aan hun gelovigen kon worden aanbevolen.”⁴⁰

In het dan volgend deel, waarin Jonctys nagaat welke volken en wie, van man en vrouw, het meest tot jaloezie geneigd zijn, plaatst hij het eerder gepubliceerde en door ons reeds besproken geschil met Van Beverwijck. Als vervolgens aangetoond is dat de „schoonheid niet alleen, – maar ook zelfs de mismaaktheid kan voedsel tot het ijvervuur toebrengen”, en te groot verschil in leeftijd evenmin gunstig werkt, komt Jonctys tot de „omhelzings onmacht” en de „nestelknoop”. Hier blijkt hoe Jonctys' gedachten over toverij zich hebben ontwikkeld tot het aanvaarden van een meer natuurlijke verklaring. Het bestaan van de nestelknoop acht hij nog geloofwaardig wegens het getuigenis van betrouwbare lieden. „Den Ed.Heer *Jakob Kats* geeft in 't 3.deel van zijn *Trouw-ring* dezelfde getuigenis, met deze woorden: In mijn jonkheid schier zoo haast als ik in Vrankrijk gekomen was, gebeurde't in de geuurte daar ik mij doe onthield, dat zeker jong paar volks des nachts zich liet bevestigen in de trouwe, en wierd mij gezegt zulks

40. Anton van Duinkerken : *Het Tweede Plan, Verzamelde Geschriften*, deel III, p. 546, Utrecht 1962.

te geschieden, om t'ontgaan den nestelknoop, die haar gedreigt was; dewijle veel menschen van gevoelen zijn, dat voor der zonnen opgang deze spokerijen geen kracht zouden hebben: of immers dat'er des nachts niemand (als de naaste vrienden) kennis van het trouwen is hebbende, en alzoo ik vorder vraagde wat dit was, en hoe het in 't werk gesteld werd, is mij vorder verhaald van de gene die het schenen wel zekerlijk te weten, dat onder het trouwen, en als de priester aan de jonge lieden de handen doet vougen, iemand tussen beiden eenige spookwoorden mommelt, en daar op een knoop in de nestel leid, hij daar mede den Bruidegom onbequaam maakt, om zijne Bruid te mogen genieten." Voorts zijn er de getuigenissen van de Franse geestelijkheid. „Het *Konsilij te Bordeaux* gehouden in 't jaar vijftienhonderd twee en tachtig, en 't Synode van *Bajonen* in 't jaar vijftienhonderd vergaart, gebiedten den *Parochianen*, de trouwende te vermanen, dat zij, om dezen tooverknoop t'ontgaen, ten minsten drie dagen, voor aleeer zij hun in de echt bevestigen lietten, hare zonden wel zorgvuldig biechten, en het *Sakrament* ontfangen zouden: om dat dikwils zoodanige tooverijen, door Gods toelating, op de trouwende, om harer zonden wille, kracht krijgen. Om het zelfde tooverquaad t'ontwijken, gelaste in 't jaar vijftienhonderd eenentachtig het Synode te *Rouaan* den Priesteren, dat zij in 't bezegenen des echts haar wat omzigteliker gedragen zouden. Gelijk ook het zelfde *Synode* verklaart, dat om 't gemelde inzicht zeer dikwils de afkunding der trouwgeboden van de Echtvaardige wierd afgebeden." Merkwaardig is ook het verhaal van Jonctys' eigen wedervaren „met een aanzienlik man, die zich waande door tooverij onmachtig gemaakt te zijn. Hij had gelezen zeker boekjen van de *Tooverziekten*, beschreven door *Dr. Sennert* en van ons in 't Neerduits uitgegeven: dacht dies dat ik van de Konst, en een tegentoovertaar was; en beloofde mij honderden, zoo 'k hem kon helpen: waar toe hij zijnen stand mij opende: dat hij in den echt trad op zijn vijf en veertig jaren, en negen daar in geleefd had; zijnde niet te min sterk, en gezond van lichaam: dat hij wierd ontmant in 't trouwen, niet wetende dat 'er diergelijke konsten in de wereld waren; blijvende ontrent zes weken in dien stand, van geen vrouw te kunnen bekennen: wanneer hem wierd geraden, hij zou koopen negen hondslere nestelingen, en op 't klokgeslag van twaalf uren (zijnde ontrent den tijd zijn's echtsverbonds) een goed vuur aanleggen, de deur dicht toe doen, in drie van de nestels looze knoopen leggen, en zeggen: *J.G. 'tgeen' gij in den naam des duivels geknoopt hebt, dat ontknoop ik wederom in den naam ...* (ik schuw 't verhaal dezer lichtvaardigheid) sprekende telkens die woorden onder 't ontknoopen van ijder nestel. — Na dat hij dit drie dagen

gedaan, en al de nestels van zijn trouwkleed nevens de hondsleren in 't vuur gesmeten had, betuigt hij van dien band bevrijd te zijn geweest, zijn vrouw bekent, en bevrucht te hebben : maar dat hij, schoon nu van den nestelknoop genezen, efter noch doorgaans van zijnen vijand wierd belezen, en telkens voor vijf ofte zes dagen ontmant ; 'tgeen zoo lang duurde, tot dat zijns wijfs bevruchting ken-, en ruchtbaar was ; wanneer hij volkomen vrij, en in allen deelen wel gelaten wierd. Maar 't kind na drie maanden gestorven zijnde, was 't weer den zelfden deun, en wierd immer zoo krachtig dan oit belezen ; doch d'een tijd meer dan d'ander, na dat diens gezicht, op wien hij 't hield, lang en sterk op hem geweest was ; hebbende hem meer dan honderd malen, in 't voor bij gaan, iets binnens monds zien prevelen ; waar op hij dan telkens zich onmachtig vond. Ik deez', en meer omstandigheden bewikkende, dat hij nu vijfenvijftig jaren oud was, wanneerder wel meer somwijl voor vijf of zes dagen zijn betoovert ; dat hij in den slaap wel een man was, die telkens op 't ontwaken bekaide ; dat hij zijn vrouw eenige reizen had bekent, &c. keurd'ik, dat'et eenen broeder, hoe wel kloek en sterk van lijf, efter van loome en geestelooze lendenen was ; die daar benevens ten deelen door de jaren, ten deelen door zijn inbeelding van betoovering ter ne'er gehouden wierd ; welke inbeelding dies te krachtiger op hem kan werken, om dat zijne middelen, die groot zijn, besterven zouden op dien, die hij van de tooverij verdacht hield. Schreef dies, ik zoude hem eenige middelen toestieren, bereid met zoodanige seremonien, die tot diergelijken belezing dienen. Maar alzoo ik niet verder wilde tooveren, en geen *wisjes wasjes* bij 't gebruik der zelfder gevoegt had, heeft hij'er weinig van genomen ; hier me bezet zijnde, dat hij door geene medikamenten, maar alleen door een *Antidoton*, (gelijk hij 't noemt) of tegenbelezing te helpen was. Hier me dan niet op doende, dacht ik hem de inbeelding uit 't hoofd te steken. Maar hij bleef stug bij zijn stuk" en zocht uitkomst bij anderen. In de volgende paragrafen vermeldt Jonctys wel „'t gemeen gevoelen, bevestigt door de achtbaarheid van treffelijke mannen" dat de duivel „in dit ontstellen van den echt" een werkzaam aandeel heeft, maar zoekt hij zelf een natuurlijke verklaring: voor deze verschijnselen van onmacht, en besluit hij „dat dezen tooverknoop zich zoo ruim niet uitstrekt, als wel 'tgemeene volk waant ; ja dat hij misschien voor geheel niettig, en verziert te keuren is." Een omzwaai dus na zijn *Verhandelingh der Toover-siechten*, te vergelijken met zijn veranderd inzicht inzake deze materie in zijn *De Pijnbank wedersproken*. En zoals hij zich daar over zijn uitweiding verontschuldigt, zo doet Jonctys het ook hier : „Wij hebben deze stoffe hier wat ruimer aangetast,

achtende datze den Lezer niet onaangenaam zou zijn : ook, om dat meest alle voorbeelden dezès onmachts (als uit de gemelde blijkt) gezèit werden door den naijver der liefde te zijn geboren." Met het bespreken van geschonden maagdelijkheid, verdachte zwangerschap, onvruchtbaarheid en het gelijken van kinderen op anderen, als oorzaken van jaloezie, besluit Jonctys het eerste deel.

Het tweede deel somt eerst een aantal „kuisheidspreuven" op, en geeft daarna van alle oorzaken in het eerste deel opgesomd, en in parallelle volgorde, de mogelijke genezing aan ; zo is van een toch al te lang verhaal een compositorisch bedenkelijke doublure ontstaan.

Na een analyse van de kuisheidsproef bij de Joden, beschreven in Num. 5, geeft Jonctys voor hem geloof- en ongeloofwaardige staaltjes weer van kuisheidsproeven door gloeiend ijzer, vuur, water en de tweekamp. Ziet hij de proef met het bitter water als bij de Joden in gebruik, „als doem om dieswille geoorloft, om dat zij volgens een bijzonder voorschrift Gods geschiede : en daarom alle Godverzoeking uitsloot", de overige proeven acht hij terecht afgeschafft, daar het de mens niet past God te verzoeken, de elementen hun natuur te ontnemen ten bewijze van de kuisheid ener vrouw.

De eerste groep oorzaken tot jaloezie : weelde, opsmuk, ontbloten der leden, dansen, kussen, kunnen worden voorkomen door de zondige gelegenheid te mijden. De jaloezie ontstaan uit „houwlijksfeilen" kan worden voorkomen door oprechte liefde ; „liefd-kruid" of minnedrankjes verwekken geen liefde, maar beroven de mens van zijn zinnen of wekken onkuise begeerte op. Echtelijke onenigheid dient vooral door de vrouw, „als door de bank meest tot het kijven hellende", te worden voorkomen ; de man trachte zijn vrouw „eer met goede voorbeelden, dan met slagen" te verbeteren. Zo vult Jonctys honderden bladzijden met door niemand ooit betwiste waarheden, en het meest leesbaar zijn de citaten uit Cats en Huygens. Als hij echter de „verongelijkte echtgenooten" voorhoudt, dat het hen „ten troost verstrekken moet, dat z' 'et niet alleen zijn ; alzoo een ruimen rij, zelfs van Koningen en Prinssen, aan haar lijn loopt : alsmede, dat zij in dien toestand onderdaniger, vermakelijker, en vruchtbaarder wijven hebben ; hen niet alleen verziende met nazaten, zooze zelfs onvruchtbaar mochten zijn ; maar ook veeltijds met schoonder, en sterker kinderen, dan haar eigen teelt", dan biedt hij toch wel een schrale troost, ook al weten sommige verongelijkten er materiële winst uit te slaan. Bedenklijk wegens het stof geven aan ongezonde nieuwsgierigheid vindt hij het zelf ook, aan leken uit te leggen hoe onzeker de tekenen zijn van ongeschonden maagdelijkheid. „Van deze deelen,

en haar gebruik, spreken de Artzenijgeleerden niet bekromppender, ik derf zeggen, niet bewogender, dan van de herssenen, en hare werkingen. Het zal dan mij, die ook geerne onder deze getelt wierd, niet slinks dienen aangeduid, zo ik daar in wat ruimer, dan den gemeenen man gewoon is, bevonden wierd; inzonderheid in dezen toestand, daar wij (ons bedunkkens) de gemeenste en hevigste oorzaak (den waan van vermisten maagdom) van d'alderzwaarste ziekte (de jalouzij) trachten wech te nemen: het welk wij zullen uitrichten, met des zelfs teikenen onzeker te maken; gelijkze inder waarheid zijn." Maar nog bedenkelijker stof biedt hij aan waar hij in ernst gelooft aan zwangerschap door de duivel. „Blijkt dan, volgens veler gevoelen, dat de Duivel kan, en ook wil zich vermengen met de vrouwen, zoo in de gedaante van haar eigen, als van vreemde mannen. Maar dit was hier den vrouwen, t'harer onschuld, niet genoeg, 't en waar hij ook de zelfde kon bezwangeren. Het welke van gelijken bij velen werd bevestigd. En al hoe wel eenige, als *Wierus*, *Remigius*, *Pareus*, *Jakob Ruf*, *Roderik van Kastren*, *Reinald Schot*, &c. *Hercules Saxonica*, hier tegens aan gaan: hare bestrijdende redenen nochtans, (hier te lang om verhalen) werden van andere, en stip van *Delrio* wederleit. Ook wanneer voor den Keizer *Sigismund* dit geschil betwist wierd, is het toestemmend-gevoelen vast gesteld: gelijk dat mede vast stellen *Thomas Aquinas*, *Scotus*, en meest alle Scholastike Doctoren. Al hoe wel den gemelden *Delrio*, volgende *Grillandum*, wil bekennen, dat wanneer de bezwangertheid op dees duivelsche vermenging volgt, niet de duivel, maar die mensch, welkers zaad de duivel in deze vermenging had misbruikt, de rechte vader van 't kind is. Want de duivel (volgens haar gevoelen) eerst de vrouw spelende, en alzoo 't vruchtbaar zaad (want hij zelf van natuuren geen heeft) uit eens waren mans omhelzing ontvangen hebbende, verwisselt hij gezwind zijn rokje, en speelt de rol van een man zo konstig, dat 'er zelfs de bevruchting niet aan ontbreekt. Zoo dat, schoonder vele duivelen zin in dit spel hebben, ijder een nochtans der zelfder, zoo z'et na behooren willen uitwerken, eerst een *Succubus*, of Nachtmeer moeten zijn, eers' een *Incubus*, of Springhengst konnen werden, moeten, zeg ik, eerst in de gedaante van een vrouw het zaad van een man-mensch ontvangen, eers' bij een vrouw-mensch den man konnen uitspelen."

Het werk eindigt onvoltooid; het vijfde deel van het tweede boek, „De Voorkoming des Echtijvers”, bevat slechts de eerste „Sne” van het eerste „Lid”: „Of men trouwen zal”. Na een lawine van „bewijzen” hoe de onkuisheid voor en in het huwelijk welig tiert, volgt de korte constatering van niettemin „des echts noodzaaklikheid”. Lichtelijk verbijsterd sluit de lezer dan het al

te omvangrijke boek, alleen zuiver-wetenschappelijk benieuwd hoe het geheel er zou hebben uitgezien.

Smilde, voor dezen de enige ons bekende beoordelaar van Jonctys' *Tooneel*, spreekt evenmin waardering uit: „Na zijn dood verscheen een groot werk in twee zware deelen, waarin alles wat met de vrouw in verband kan gebracht worden, behandeld wordt. Door het ongelooflijk groot aantal citaten uit de klassieken, werd het meer een dorre opsomming van feiten, dan een samenhangend betoog. Dat het boek toch nog herdrukt werd, is wel typeerend voor de zonderlinge belangstelling van velen voor deze soort literatuur.

Zeer sterk verschilt het in opvatting met Cats' werken. Jonctijs vulde een groot magazijn met dood materiaal, terwijl Cats boeiende, leerzame en populaire verhalen schreef, die jarenlang zijn lezers zouden stichten. Ongetwijfeld bezat Jonctijs als dichter en prozaïst groter verdiensten, dan de meesten zijner vroegere stadsgenooten, maar de toon en inhoud van zijn werk verschillen zoozeer van Cats en zijn mededichters, dat een 'Dordtsche school' hem niet als leerling zou erkennen.”⁴¹

Het is ons gebleken hoe Jonctys met zijn eerste werk al weinig erkenning vond in het Dordse „intellectuele” milieu; hoe hij steeds eenzamer komt te staan en tenslotte wordt buitengesloten, vernemen wij uit zijn volgende werken. Toch heeft hij bij latere generaties weerklank gevonden: zijn bundel *Roseliims Oochies* en zijn verhandeling tegen de pijnbank zijn meermalen herdrukt, en zelfs van zijn *Tooneel der Jalouzijzen* werd nog in 1699 een herdruk rendabel geacht. Tendeert Smilde's betoog naar een eerherstel van Cats en tekent hij om die reden niet alleen Jonctys, maar ook diens lezers zwart, dan stelt hij ook Cats in een scheef perspectief. Want de lezerskring van Cats is die van Jonctys, en omgekeerd; de „zonderlinge belangstelling van velen voor deze soort literatuur” heeft beiden doen schrijven over eenzelfde onderwerp, zij het uit ander inzicht en met ongelijk resultaat. Cats heeft, in een zeker destijds geslaagde vorm, de burgerij de levenswijsheid geschonken waar zij om vroeg, en populariteit was zijn rechtvaardig loon. Jonctys bereikt noch Cats' niveau, noch diens brede publiek. „Literator” met weinig eigen kracht, maar met brandende begeerte naar erkenning van eigen persoon, zoekt hij zijn kans in de „onderstromen”: de door anderen versmade of verlaten genres of inzichten. Zo bevredigt hij in zijn *Tooneel* de minder ideale erotische nieuwsgierigheid, onderstroom van de bij Cats ideaal gestelde norm. Tevens dankt Jonctys zo zijn tijdelijk succes – al krijgt ook hij nog aandacht na zijn 300-ste sterfdag – aan de wet van verval

41. H. Smilde: *Jacob Cats in Dordrecht*, diss. Groningen 1938, p. 110.

van literatuur. Bepaalde werken vormen de onderstroom onder een latere literatuur. De vóór Jonctys' tijd hoge golf van Latijn van humanisten en moraaltheologen is ondergedoken onder de stroom van krachtige Nederlandse werken, en bereikt de brede laag lezers die hun eigen tijd niet kunnen volgen, maar de verworvenheden van een vorige aanvaarden en verwerken. En juist door zijn gebrek aan eigen vormkracht, en zijn daardoor eindeloos in de eigen taal citeren van klassieke en theologische schrijvers, heeft Jonctys zijn niet in het Latijn onderwezen lezers deze gesloten wereld toegankelijk gemaakt.